

Gemeente Lingewaard

Quickscan Architectuur & Stedenbouw
Wederopbouw (1940-1965)

GELDERS
GENOOTSCHAP

Vernieuwing en traditie tussen Nederrijn en Waal

Quicksan Architectuur & Stedenbouw
Wederopbouw (1940-1965) Gemeente Lingewaard

Titel: Quickscan Architectuur en Stedenbouw Wederopbouw gemeente Lingewaard
Projectnummer: CH.LING-04
Opdrachtgever: Gemeente Lingewaard (contactpersoon: dhr. ing. B. Zweerink)
Auteur & fotografie : Drs. R.J.A. Crols
Status: definitieve versie oktober 2010

Voormalige BLO school te Bemmel (nu Vlindertuin) 1955, ontwerp ir. Ch.H.B. Estourgie jr., kunst Kees Berendsen.

Gelders Genootschap
Vereniging tot bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land
Sector Cultuurhistorie
Zypendaalseweg 46
Postbus 68, 6800 AB Arnhem
Telefoon: (026) 442 17 42
Fax: (026) 442 94 04
www.geldersgenootschap.nl

Voorwoord	02
1 Inleiding	04
1.1 De organisatie van de wederopbouw in Nederland	04
1.2 De wederopbouwplannen	04
1.2.1 Wederopbouwplannen in Lingewaard	05
1.3 Bouwplannen	05
1.4 De Wederopbouwwet	05
1.5 De architectuur van de wederopbouw	06
1.6 Woningbouw	10
1.6.1 Woningwetwoningen	11
1.6.1.1 Woningwetwoningen in de gemeente Lingewaard	15
1.6.2 Villa's, landhuizen en bungalows	20
1.6.2.1 Villa's, landhuizen en bungalows in de gemeente Lingewaard	22
1.7 Kruisgebouwen	22
1.7.1. Kruisgebouwen in de gemeente Lingewaard	23
1.8 Scholen	23
1.8.1. Scholen in de gemeente Lingewaard	24
1.9 Bedrijf & techniek	25
1.9.1 Bedrijf & techniek in de gemeente Lingewaard	27
1.10 Kerken	27
1.10.1 Kerken in de gemeente Lingewaard	30
1.11 Boerderijen	31
1.11.1 Boerderijen in de gemeente Lingewaard	33
1.12 Oorlogsmonumenten	36
2. Tabel quickscan-inventarisatie en waardering	37
Angeren	38
Bemmel	41
Doornenburg	57
Haalderen	61
Huissen	67
3. Conclusies en aanbevelingen	76
4. Bronnen en literatuur	78
5. Bijlagen	80
Toetsingscriteria Gelders Genootschap bij adviezen inzake plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst	
R.Crols, 'Wederopbouwkerken tussen Nederrijn en Waal: een 20ste eeuwse kerkenschat in de gemeente Lingewaard', uit: <i>Monumenten</i> , jaargang 29, nr.3, maart 2008, p12-15.	
R. Crols, 'Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland: markant erfgoed uit de geschiedenis van de woningbouw in de 20ste eeuw', uit: <i>Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre 2008</i> . Historisch Jaarboek voor Gelderland: 99(2008), p.227-244.	

Voorwoord

Vernieuwing en traditie tussen Nederrijn en Waal

Reeds in het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw hebben de voormalige gemeenten Bemmel en Huissen enkele toppers uit de wederopbouwperiode (1940-1965) aangewezen als gemeentelijk monument. Dit zijn voornamelijk kerken zoals bijvoorbeeld de RK OLV ten Hemelopneming kerk aan de Langekerkstraat te Huissen. Hiermee behoorden ze tot de eerste gemeenten in Gelderland die vooruitlopend op toekomstig rijksbeleid zelf de verantwoordelijkheid namen om objecten uit een belangrijke periode van hun geschiedenis te beschermen en daarmee de aanwezige cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteiten te borgen. De (her)bouwactiviteiten uit jaren 1940-1965 bepalen tot op de dag van vandaag in hoge mate de identiteit van Lingewaard en leveren daarmee een belangrijke bijdrage aan het unieke karakter van dit tussen de Nederrijn en Waal gelegen gebied.

Nu de meest waardevolle bouwwerken uit de periode tot 1940 zijn geïventariseerd en een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst hebben gekregen en nog niet zolang geleden het naoorlogse erfgoed in de voormalige gemeente Gendt is geïventariseerd heeft de gemeente Lingewaard het Gelders Genootschap gevraagd ook het naoorlogse erfgoed in het overige deel van haar grondgebied nader in kaart te brengen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) hanteert in deze de volgende begripsbepaling: 'Het erfgoed van de wederopbouw omvat de resultaten van (steden)bouwkunst en landinrichting uit de periode 1940-1965 en sluit daarmee aan op het jongere erfgoed uit de periode 1850-1940. De wederopbouw omvat zowel het feitelijke herstel van de oorlogsschade in de bestaande omgeving als het naoorlogs herstel van de algemene bouwproductie en de daarmee gepaard gaande omvangrijke stads- en dorpsuitbreidingen (vroeg-naoorlogse wijken), aanleg van haven- en industriegebieden, infrastructurele werken, herinrichting van het landelijk gebied en wederopbouw van boerderijen. Ook de interieurs en de toegepaste kunst in en aan architectuur uit de periode 1940-1965 behoren tot het onderzoeksgebied.'

De architectuur en stedenbouw uit de naoorlogse periode is te beschouwen als een belangrijke en spannende ontwikkeling in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Het was een periode van vernieuwing op het gebied van architectuur door de ontwikkeling en toepassing van tal van nieuwe materialen en werkwijzen. Het stedenbouwkundig ontwerp kenmerkte zich door nieuwe verkavelingspatronen, nieuwe wijkopbouw en een steeds belangrijker rol van het verkeer als ordeningsprincipe. De vroeg-naoorlogse gebouwen en wijken verdienen dan ook meer aandacht voor de bestaande - soms verhuld geraakte - (steden)bouwkundige kwaliteiten. De belangstelling en waardering voor het erfgoed van de wederopbouwperiode nemen de laatste jaren gestaag toe. Ook bij de overheid is er sprake van een toenemende aandacht voor het naoorlogse erfgoed. Zo heeft de RCE sinds 2001 een meerjarig onderzoeksproject uitgevoerd om een landelijk referentiekader op te bouwen. Dit project omvatte een 25-tal categoriale studies, grotendeels gebaseerd op literatuuronderzoek en reeds beschikbare veldkennis. Hierbij is een breed spectrum aan bouwtypen onderzocht om de diversiteit van cultuurhistorie, architectuur en bouwtechniek scherper in beeld te krijgen: van raadhuis tot kruisgebouw, van sportaccommodatie tot winkelcentrum. Bij de samenstelling van de thematische teksten van deze quickscan is dankbaar gebruik gemaakt van deze rapporten die vaak als eerste een inzicht geven in de naoorlogse ontwikkeling van een groot aantal bouwtypen. Door de RCE is ook een Wederopbouwdatabase samengesteld op basis van literatuuronderzoek waarin per gemeente de meeste waardevolle bouwwerken zijn opgenomen. De database bevat tevens een preselectie van de meest waardevolle objecten en complexen. In de periode 2007-2011 zal het Rijk 200 topmonumenten uit de periode 1940-1965 gaan aanwijzen als van rijkswege beschermde monumenten. In het najaar van 2007 is de lijst met de eerste 100 te beschermen monumenten door minister Plasterk van Cultuur openbaar gemaakt (zie: <http://www.rce.nl>). Inmiddels hebben veel gemeenten hun erfgoed uit de Wederopbouwperiode in kaart gebracht en de meest waardevolle objecten en complexen van dit snel verdwijnende erfgoed aangewezen als gemeentelijk monument of een plaats gegeven in hun ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

Op basis van een gebiedsdekkend veldonderzoek zijn objecten en complexen uit de wederopbouwperiode, gelegen in de gemeente Lingewaard, geïventariseerd en gewaardeerd. Het grondgebied van de voormalige gemeente Gendt is buiten beschouwing gelaten aangezien de betreffende periode hier al eerder onderwerp van onderzoek is geweest.¹ Vervolgens is de informatie uit het veld verder aangevuld met een beperkt literatuur- en archiefonderzoek. Het voor u liggende rapport biedt, na strenge selectie, in tabelvorm een volledig overzicht van waardevol gebouwd erfgoed uit de wederopbouwperiode in de gemeente Lingewaard. In de inleidende

¹ Zie de inventarisatie, selectie en redengevende beschrijvingen van gemeentelijke monumenten in Gendt door het Gelders Genootschap (2003-2005) en het eveneens door het Gelders Genootschap opgestelde rapport *Wederopbouw kern Gendt: cultuurhistorische analyse en beleidsaanbevelingen* (2005).

hoofdstukken wordt onder meer een beeld geschetst van de organisatie van de wederopbouw, de toegepaste bouwstijlen en een inzicht gegeven in de ontwikkeling van de belangrijkste bouwopgave toentertijd: de woningbouw. Tevens wordt de ontwikkeling van andere, met name voor Lingewaard, belangrijke bouwtypen zoals bijvoorbeeld scholen, kerken en boerderijen nader toegelicht.

Het inventarisatieoverzicht in tabelvorm geeft duidelijk aan waar de accenten voor wat betreft de Lingewaardse situatie liggen en waar in de toekomst nader onderzoek gewenst is om te komen tot een coherent beeld en bescherming van cultuurhistorisch waardevolle naoorlogse architectuur en stedenbouw.

De objecten en complexen zijn voor wat betreft hun waardering, op basis van de criteria voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst van het Gelders Genootschap, ingedeeld in een tweetal categorieën: A (potentieel gemeentelijk monument) en B (beeldbepalend object of complex). De objecten in de categorie A verdienen nader onderzoek om te komen tot een goed onderbouwde eindselectie ter aanvulling van de gemeentelijke monumentenlijst. In de categorie A wordt de waardering genuanceerd op basis van de toevoeging ? of +. In dit laatste geval gaat het om een evident monumentwaardig object of complex. In het eerste geval is er sprake van objecten of complexen die mede gezien de aantasting van het exterieur nog net wel of niet in aanmerking komen voor bescherming. Ook kan het zijn dat op basis van de op dit moment beschikbare informatie nog geen sluitende waardering gegeven kan worden gegeven. Nader archiefonderzoek en onderzoek van het interieur kan in deze gevallen nader meer inzicht in de aanwezige waarden geven. Aanvullend archiefonderzoek is ook wenselijk voor *die* objecten of complexen waar nog geen bouwjaar of architect van bekend is.

Het rapport wordt afgesloten met conclusies en aanbevelingen voor nader onderzoek en te formuleren toekomstig beleid.

1 Inleiding

De architectuur en stedenbouw uit de wederopbouwperiode (1940-1965) worden steeds meer gezien als een belangrijke periode in de Nederlandse architectuurgeschiedenis; als een periode van vernieuwing op het gebied van architectuur door de toepassing van nieuwe materialen en werkwijzen. Het was ook de tijd van de vernieuwing van het stedenbouwkundige ontwerp door nieuwe verkavelingspatronen, nieuwe ideeën over gemeenschapsvorming en een belangrijker rol van het verkeer als ordeningsprincipe.

Bestaande kwaliteiten worden vaak nog onvoldoende erkend. Dit geldt met name voor de naoorlogse woonwijken. Fysieke ingrepen worden als uitgangspunten genomen voor het belang van volkshuisvesting. De grote hoeveelheden goedkope huurwoningen uit de jaren zestig en de geringe boekwaarde van de woningen maken het besluit om de woningen te slopen en te vervangen door duurder woningen ook gemakkelijker. De rijkelijk van groen voorziene wijken zien de gemeenten vaak als grondreserve. Projectontwikkelaars en corporaties beschouwen ze als herontwikkelingsgebieden, wanneer uitbreidingsmogelijkheden binnen de gemeentegrenzen niet mogelijk zijn. Ook in de dorpen in de gemeente Lingewaard zijn gedurende de wederopbouwperiode woonwijken gebouwd die voor wat betreft de toegepaste typologie, materialen en bouwsystemen zowel in meer of mindere mate vernieuwend waren als aansloten bij de in de jaren tien van de twintigste eeuw in Nederland naar Engels voorbeeld overgenomen idee van de tuinstad of tuindorp. Dit betreft bijvoorbeeld de woningen van het in Bemmel gelegen tuindorp 'De Boswei' die tevens de eerste voorbeelden vormen van een volgens het tuindorpproject gerealiseerde woonwijk in de gemeente Lingewaard. Deze en andere vergelijkbare wijken in Lingewaard zijn na een halve eeuw nog steeds zeer gewild en getuigen als zodanig van de hoogwaardige kwaliteit van de architectuur en de stedenbouw uit de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog.

1.1 De organisatie van de Wederopbouw in Nederland

Na de bevrijding kon Nederland de trieste balans opmaken van vijf oorlogsjaren. Van de Nederlandse provincies had Gelderland relatief het meest te lijden gehad. Vooral de steden Arnhem, Doetinchem, Nijmegen, Tiel en Zutphen en dorpen in het land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen, de Over- en Nederbetuwe en de Bommelerwaard hadden het zwaar te verduren gekregen.

De overtuiging leefde dat de Wederopbouw alleen met een centraal geleid herstelbeleid succesvol ter hand kon worden genomen. Bij Koninklijk besluit van 7 mei 1945 - het zogenaamde Wederopbouw-besluit - werd de verantwoordelijkheid voor de Wederopbouw aan de *Minister van Waterstaat en Wederopbouw* opgedragen en de praktische uitvoering aan het *College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw*. De naam van het departement werd overigens twee maanden later gewijzigd in "Openbare Werken en Wederopbouw" en later in "Wederopbouw en Bouwnijverheid" en "Wederopbouw en Volkshuisvesting".

Het besluit betekende min of meer een voortzetting van de gecentraliseerde organisatie van de Wederopbouw zoals die tijdens de Duitse bezetting was ontstaan met een "centraal commando" in Den Haag en - verspreid over het land - een drietal soorten bouw bureaus onder auspiciën van het College, namelijk:

- provinciale bureaus die de zaken afhandelden voor minder zwaar getroffen gemeenten;
- streekbureaus voor een aantal buurgemeenten met veel oorlogsschade;
- plaatselijke bureaus per grote gemeente met veel oorlogsschade.

Waar nog geen bureaus bestonden werden ze per 1 juli 1945 opgericht. De bouw bureaus handelden hun eigen aangelegenheden af, in rechtstreeks contact met het college in Den Haag. Alle werken in het kader van de Wederopbouw, variërend van het leegpompen van geïndeerd land tot de herbouw van fabrieken, winkels en woningen moesten uiteindelijk ter definitieve goedkeuring worden voorgelegd aan het College. Deze vergaande bevoegdheid was mede ingegeven door de grote materiaalschaarste en de daaraan verbonden noodzaak tot distributie van bouwmaterialen. Een nadeel verbonden aan deze strikt hiërarchische organisatie van de Wederopbouw was de sterk vertragende werking ervan in de praktijk.

De provincies hadden bij dit alles slechts een adviserende taak en stelden daartoe in september 1945 een algemene commissie en een vijftal streekcommissies in, welke laatste als taak hadden toezicht te houden op de Wederopbouw en activiteiten ten behoeve van het herstel te bevorderen.

1.2 De Wederopbouwplannen

Het College van Algemeene Commissarissen maakte op 11 juni 1945 een regeling bekend met betrekking tot de stedenbouwkundige kant van de Wederopbouw, die in april 1946 nader werd uitgewerkt voor wat betreft de aard van het Wederopbouwplan. Voor kleinere gemeenten betekende dit dat een stedenbouwkundig plan voor de Wederopbouw ontworpen zou worden door een particulier stedenbouwkundige. De keuze van deze stedenbouwkundige moest ter goedkeuring worden voorgelegd aan het college. Bij het opstellen van het plan diende de stedenbouwkundige contact te onderhouden met de lokale, provinciale en nationale diensten over kwesties van planologische richtlijnen. Voorts moest hij zich laten bijstaan door een adviescommissie die tevens beschouwd kon worden als spreekbuis van de burgerij. Met het stedenbouwkundig plan werd een "plan in

hoofdzaken" beoogd, dat in ieder geval diende te bestaan uit plankaarten van de bestaande toestand (inclusief de verwoeste en beschadigde percelen), een herbouwplan, bebouwingsvoorschriften, onteigeningskaart, onteigeningsstaten, een kostenraming en een korte toelichting. Later, vanaf 1947, sprak de commissie liever over een "basisplan voor den Wederopbouw". De esthetische controle van de Wederopbouwplannen liet de commissie in belangrijke mate over aan ir. P. Verhagen, die in 1945 tot stedenbouwkundig adviseur van het college was benoemd. De naam van Verhagen was onder meer verbonden aan de plannen voor het Rotterdamse tuindorp Vreewijk, het landinrichtingsplan van de Noordoostpolder en de uitbreidingsplannen voor Zwijndrecht, Arnhem, Breda, Den Bosch, en de Nijmeegse Benedenstad. Samen met Granpré Molière had Verhagen in 1914 het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok opgericht. Verhagen kon door zijn adviseurschap grote invloed uitoefenen op de keuze van de stedenbouwkundigen die de Wederopbouwplannen moesten gaan verzorgen, en op de aan te stellen supervisors, die als leiders van de bouwbureaus verantwoordelijk waren voor de goede vertaling van stedenbouwkundig plan naar architectuur in de dagelijkse praktijk. Velen van hen kwamen uit de hoek van de Delftse school en kunnen beschouwd worden als volgelingen van Granpré Molières stedenbouwfilosofie. In Gelderland werden zelfs alle 31 Wederopbouwplannen aan stedenbouwkundigen van deze school gegund.

1.2.1 Wederopbouwplannen in Lingewaard

De gemeente Lingewaard neemt een bijzondere positie in als een van de weinige gemeenten in Gelderland waar voor alle kernen wederopbouwplannen zijn gemaakt. De zware oorlogsschade had tot gevolg dat nagenoeg alles herbouwd moest worden. Alle plannen zijn gemaakt door bekende architecten en stedenbouwkundigen als G.L. van Straaten (1896-1978) en W. Verschoor. De eerste ontwierp o.a. de plannen voor Angeren, Bommel en Gendt. Verschoor zou het plan voor Huissen ontwerpen. De stedenbouwkundige plannen zijn allen in de geest van de opvattingen van de Delftse School tot stand gekomen. Aangezien ook de bebouwing grotendeels volgens deze traditionalistische visie tot stand kwam vertonen alle kernen in stedenbouw en architectuur een grote mate van eenheid en samenhang hetgeen een belangrijk aspect vormt van de huidige ruimtelijke kwaliteit en ook in hoge mate bijdraagt aan de unieke identiteit van Lingewaard. Bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen is het van belang de uitgangspunten van de wederopbouwplannen te respecteren als inspiratiebron te gebruiken. Met uitzondering van Gendt is nog geen onderzoek uitgevoerd naar de wederopbouwplannen.²

1.3 Bouwplannen

Behalve met de stedenbouwkundige opzet van de Wederopbouwplannen bemoeide de overheid zich via de supervisors dus ook met de ontwerpen van de afzonderlijke bouwplannen. Op lokaal niveau moesten alle ontwerpen worden goedgekeurd door de supervisor. In kleine gemeenten was dat in de praktijk veelal dezelfde persoon als de ontwerper van het stedenbouwkundige plan.

Daarnaast werden door het rijk zogenaamde *Architectencommissies* ingesteld die adviseerden over de architectenkeuze voor de bouwplannen in het kader van de Wederopbouw. Aan de gewestelijke commissies, die adviseerden sinds 1940, werd in 1947 een landelijke commissie toegevoegd. Aanvankelijk was er één commissie voor de provincies Overijssel en Gelderland, maar deze werd gesplitst toen de opgave als gevolg van het grote aantal verwoestingen te groot werd. Er was onduidelijkheid over de onderlinge taakverdeling tussen de landelijke en gewestelijke commissies, terwijl daarnaast de bevoegdheden ten opzichte van de lokale supervisors niet duidelijk waren afgebakend: ook zij hadden immers een stem in de architectenkeuze. Voorts hadden de gewestelijke commissies moeite met het verduidelijken van hun taak naar buiten toe, aangezien het moeilijk was te bewijzen dat een door de commissie aangewezen architect beter werk afleverde dan een door de opdrachtgever gekozene.

1.4 De Wederopbouwwet

Het Wederopbouwbesluit van 7 mei 1945 werd in 1950 vervangen door de Wederopbouwwet, die op 1 juli van dat jaar in werking trad. Deze wet betekende ook het einde van het College van Algemeene Commissarissen. Wederopbouwplannen, inclusief eventuele herzieningen, moesten voortaan worden vastgesteld door de gemeenteraad, maar behoeften nog wel goedkeuring van de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Met betrekking tot de bouwplannen was voortaan alleen voor bouwprojecten boven de 100.000 gulden nog goedkeuring van het rijk nodig. De Landelijke Architectencommissie werd in 1952 opgeheven. In deze periode kwam tevens een einde aan het supervisorstelsel. In sommige kleine gemeenten, waar de Wederopbouw nog problemen opleverde, besloot de gemeenteraad om het supervisorstelsel in stand te houden. In Gelderland was dat bijvoorbeeld het geval in de gemeenten Bommel, Elst, Gendt, Heteren en Kesteren.

² Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *Wederopbouw kern Gendt: cultuurhistorische analyse en beleidsaanbevelingen*, Gelders Genootschap, Arnhem 2005.

1.5 De architectuur van de Wederopbouw

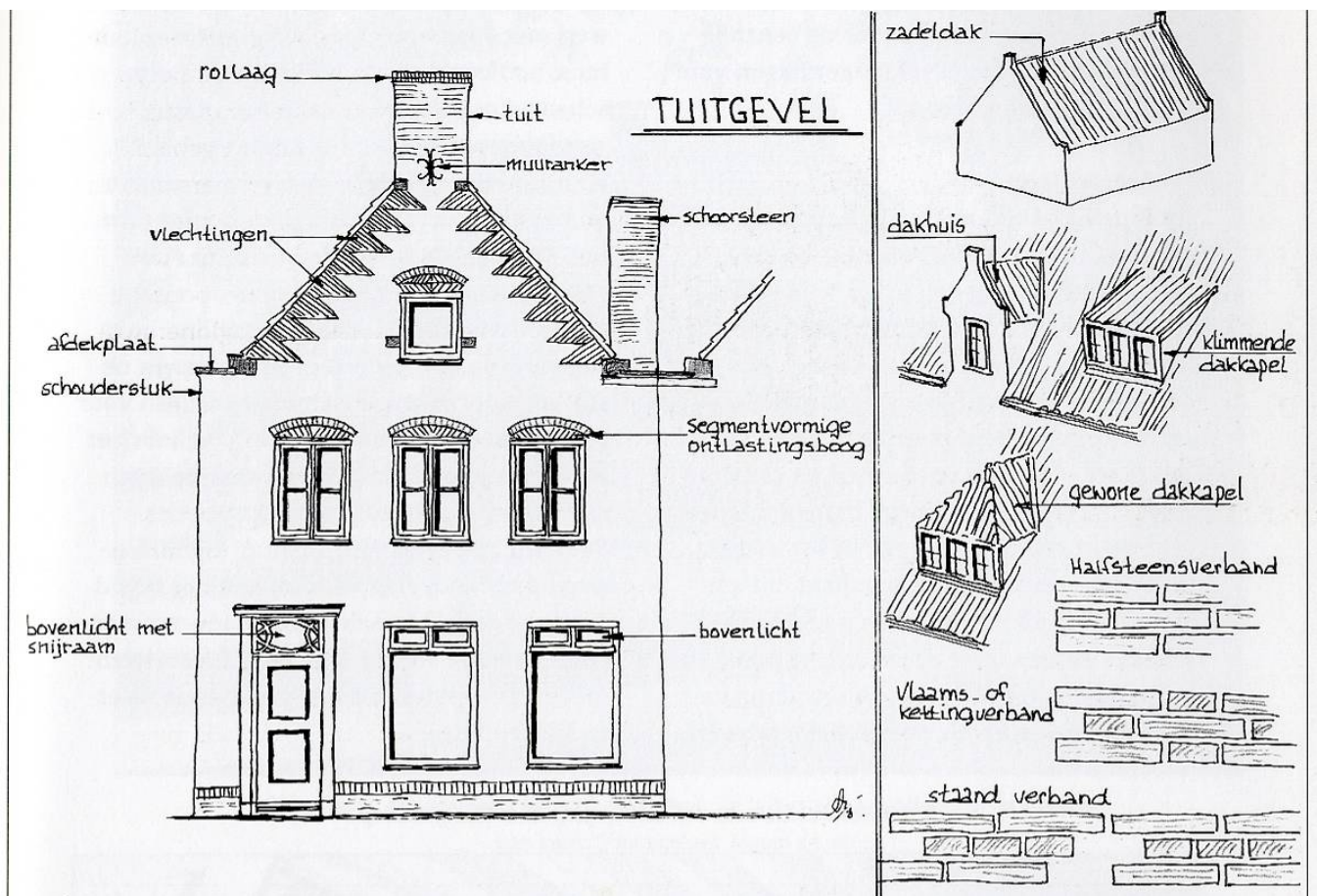
De periode van de Wederopbouw wordt gedomineerd door drie architectuurstromingen: de Delftse School, de zogenaamde Shake-Hands architectuur en het (internationale) Functionalisme.

Delftse School

De jaren tussen 1940 en 1955 staan voornamelijk in het teken van de stijl van de Delftse School. De grondlegger van deze traditionalistische stroming in de architectuur uit de jaren 1925-1955 was de Delftse hoogleraar prof.ir. M.J. Granpré Molière (1883-1972). Geënt op oudere ontwikkelingen als Tuindorp Vreewijk, keerde hij zich tegen de formules voor woningbouw van CIAM en het Nieuwe Bouwen in de vorm van anonieme meergezinswoningen en greep hij terug op de traditionele eengezinswoning met tuin. Dit betekende ook het afwijzen van de voor het Nieuwe Bouwen kenmerkende glaswand als gevel. Het harmonische zwaartepunt van het huis, dat gezin van de buitenwereld scheidde, moest immers binnenskamers blijven.

Granpré Molière streefde een bouwkunst met eeuwigheidswaarde na. Gebouwen met een duidelijke ruimtevorm, een plastische monumentaliteit en een gevel met een aangezicht waren een vereiste. Karakteristiek voor de Delftse School is de op de menselijke schaal gebaseerde architectuur, de toepassing van streekeigen materialen, handvorm bakstenen en met keramische pannen gedekte schild- of zadeldaken voorzien van duidelijk gemarkeerde schoorstenen. Deze laatste vormen vaak de tuit van een tuitgevel waardoor ze meer zijn dan alleen een schoorsteen en zelfs een essentieel onderdeel vormen van de vormgeving. Een belangrijk onderdeel van de architectuur zijn de roedenverdelingen in de ramen die de sobere, vaak robuuste architectuur een vriendelijke en vaak zelfs elegante uitstraling geven. De ambachtelijk verwerkte materialen moesten voorkomen dat de bewoner de indruk kreeg dat zijn huis een serieel vervaardigd product was, eender als alle andere. Zijn huis was echter uniek en representeerde, niet minder dan een kerk of een raadhuis, de eeuwige architectuur die door het ambachtelijke aspect naast een stoffelijke ook een geestelijke dimensie had gekregen. In de woningbouw liet men zich vooral inspireren door de 'Oud Hollandsche' bouwkunst uit de late zestiende eeuw en de zeventiende eeuw.

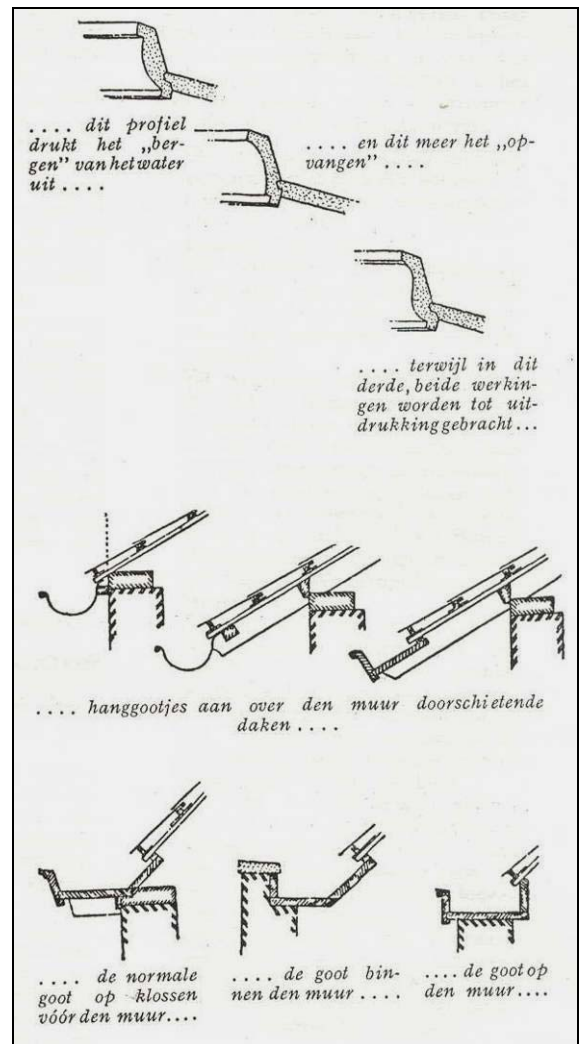
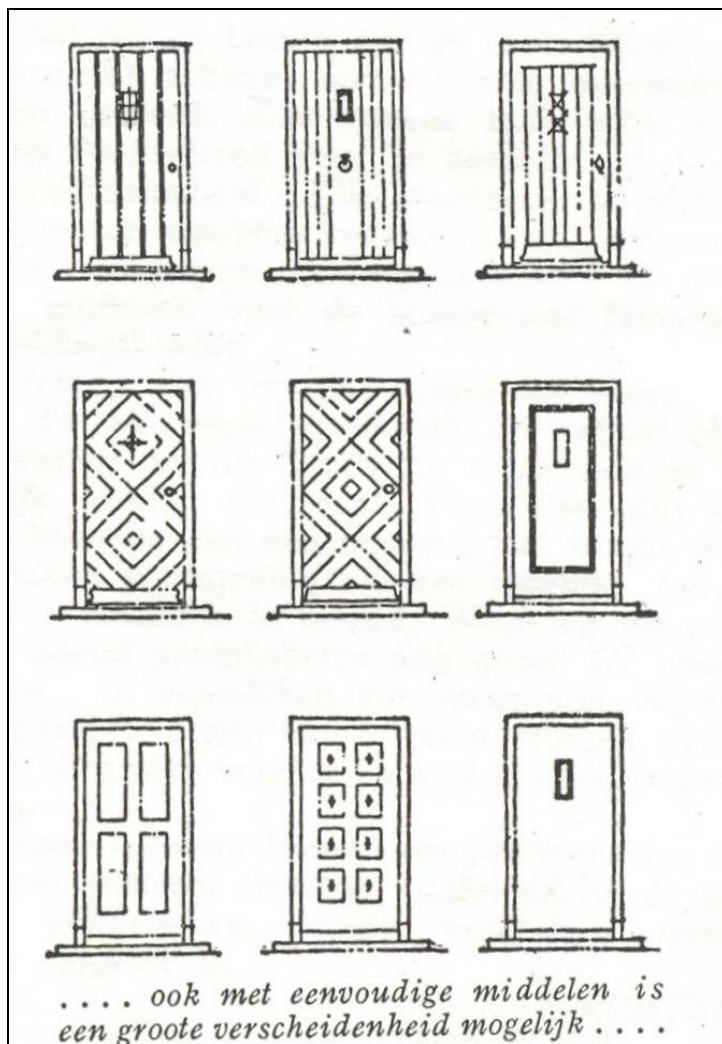
Een goed van beeld van de vroegste Wederopbouwarchitectuur in Gelderland geeft het jaarverslag van het Gelders Genootschap uit 1941. Dit jaarverslag behandelt uitgebreid de in de trant van de Delftse School uitge-

Enkele kenmerken van de architectuur van de Delftse School aan de hand van een tekening van een tijdens de Tweede Wereldoorlog herbouwd pand in Scherpenzeel (uit: Vredenberg, J., p.29).

uitgevoerde Wederopbouwplannen voor Wageningen, Scherpenzeel en Niftrik. Het volgende citaat geeft treffend weer hoe er door de architecten van de het Gelders Genootschap gedacht werd over architectuur. Deze opvattingen zouden tot het midden van de jaren vijftig stand houden in Gelderland.

"Hoe verschillend ook de objecten zijn van aard, bestemming en situatie en welke architect zijn medewerking aan de totstandkoming van het bouwwerk heeft verleend, alle gebouwen, welke weer zijn opgebouwd, hebben iets met elkaar gemeen, dat niet direct onder woorden kan worden gebracht, maar waarmede iedere Nederlander zich min of meer verwant gevoelt. De verklaring hiervan is waarschijnlijk gelegen in een streven op cultureel gebied, dat reeds door figuren als Prof. Granpré Molière, de Bazel, Hanrath en Kropholler voor meer dan 20 jaar is ingeleid, en dat ook altijd het streven is geweest van de Geldersche Schoonheidscommissie, maar dat zich eigenlijk pas de laatste jaren als een begin van een stijl manifesteert. Het is een streven, hetwelk gedragen wordt door de overtuiging, dat op cultureel terrein geschiedenis en traditie niet straffeloos kunnen worden genegeerd, een streven, waarbij men bewust wil aanknopen aan het goede en typisch vaderlandsche, dat onze voorvaders ons hebben nagelaten. Het is een culturele beweging, welke zich niet wil laten beïnvloeden door modestroomingen van den tijd, maar juist deze periode van vertechniseerde civilisatie kritisch onder oogen wil zien. Het zoeken naar het goede en het ware wordt hierbij in het algemeen hoger gewaardeerd dan het streven naar het zg. moderne of nieuwe. Aan deze cultuurbeweging is voornamelijk nog weinig "profetisch" te ontdekken, het is veel meer een eenvoudig willen dienen met goed vakmanschap en met het ambachtelijk zuivere, waarbij vormgeving niet wordt bepaald door persoonlijke visies of door een hang naar esthetische effecten, maar door een zuivere wezensbepaling van de te maken werken ..... Het geheele Wederopbouwwerk in Gelder-

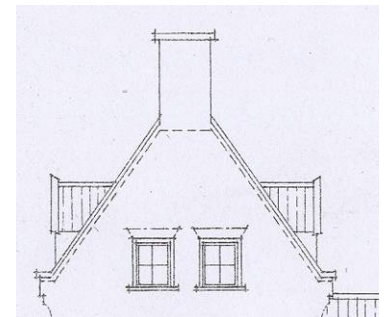
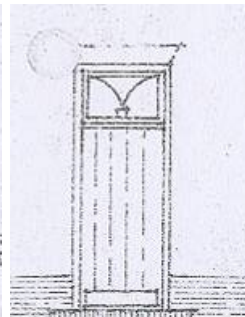
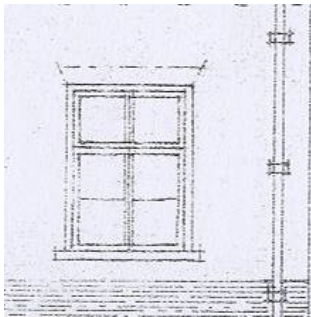
Voorbeelden van deuren en dakgoten in de stijl van de Delftse School uit het in 1946 gepubliceerde boek *Onze Bouwkunst van allen dag* van S.J. van Embden (collectie R.J.A. Crols).

land draagt de kenmerken van het rustig bezonnene, het nuchter-zakelijke en van het bewust willen aansluiten aan de traditie en aan de omgeving”.

Voor wat betreft de vroeg-naoorlogse jaren neemt in dit kader de in 1946 verschenen publicatie *Onze Bouwkunst van allen dag* van ir. S.J. van Embden een bijzondere plaats in. Van Embden was verbonden aan het Gelders Genootschap waarvan de architecten zoals hierboven genoemd toentertijd de principes van de Delftse School

aanhingen. Het betreffende boek geeft tal van uitgangspunten aan voor het ontwerpen van een gebouw die vaak gebaseerd zijn op de opvattingen van de Delftse School. Volgens het voorwoord was het boek met name bedoeld als inspiratiebron voor kleine bouwopgaven op het platteland. Het boek richtte zich niet zozeer op de ervaren ontwerpers, maar meer op de beginnelingen en de zwakkere vakbroeders. Op deze wijze werd getracht de bouwkunst op het platteland op een hoger niveau te tillen volgens de principes van de Delftse School. De traditionalistische opvattingen van de stijl van de Delftse School zijn ook bepalend geweest voor de architectuur van de vroegste Wederopbouw in de gemeente Lingewaard.

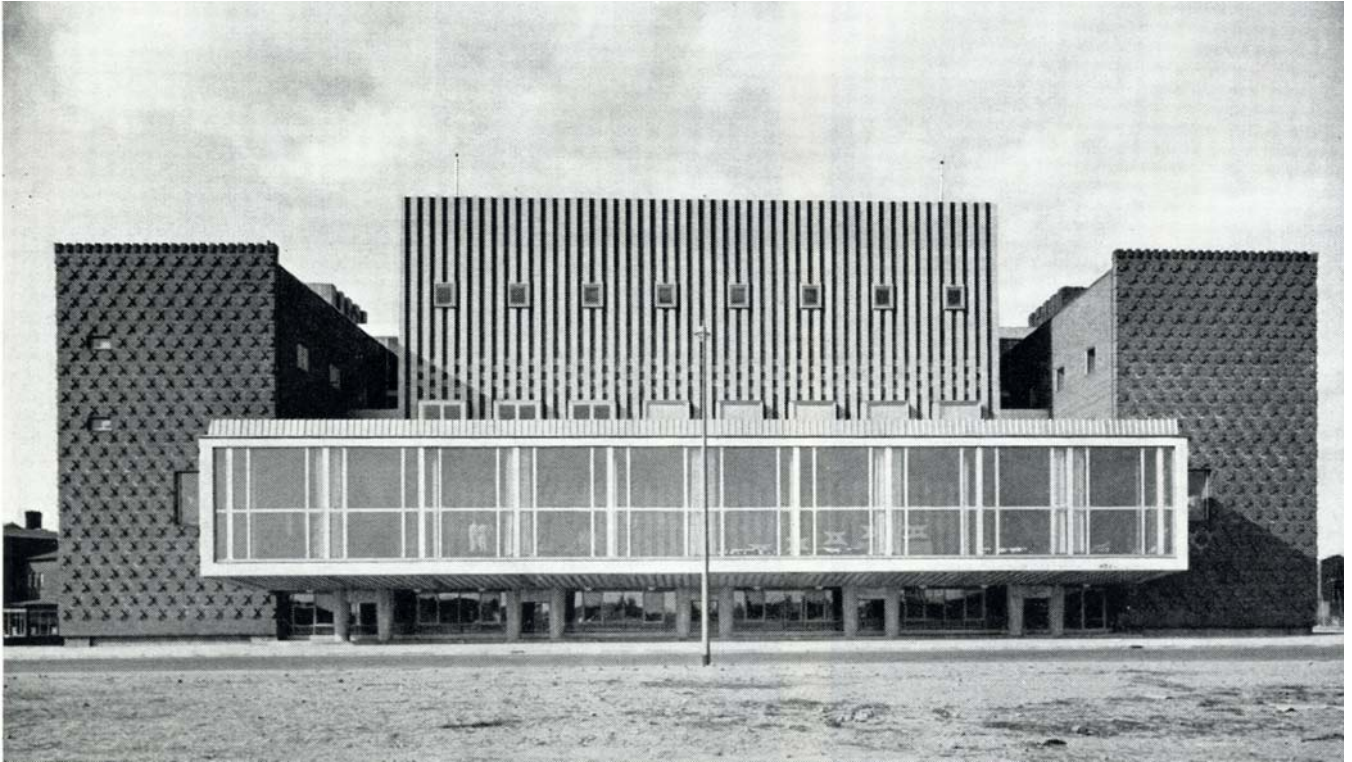

Karakteristieke details van Gelderse architectuur in de stijl van de Delftse School uit de jaren 1945-1950.

Shake Hands

Mede onder invloed van het veranderende bouwbedrijf en opdrachtgeverschap wordt de architectuur gaandeweg de jaren vijftig steeds zakelijker. In veel gebouwen zijn de bovengenoemde traditionalistische kenmerken, in minder zuivere vorm, gecombineerd met moderne constructies en materialen tot een nieuw architectonisch geheel dat ook wel Shake Hands architectuur wordt genoemd. De twee voor de oorlog recht tegenover elkaar staande opvattingen namelijk die van de 'modernen' (functionalisten) en die van de traditionalisten (Delftse School) komen nader tot elkaar. In de gebouwen combineren in zicht gelaten betonconstructies met baksteen, met soms sterk op het 'esthetische' gerichte gevelonderdelen of ornamentiek, zoals venteromlijstingen of een golvende afsluiting van de gevel.

Het Provinciehuis te Arnhem (1954-1955, architecten Vegter, Brouwer en Deurvorst) een van de meest sprekende voorbeelden van Shake-Hands architectuur in Gelderland verkreeg onlangs de status van rijksmonument en maakt deel uit van de landelijke top 100 van erfgoed uit de wederopbouwperiode (uit: Forum 10(1955) 4-5, p.112).

Functionalisme

Rond 1955 krijgen moderne industriële opvattingen in de architectuur langzaam maar zeker de overhand. Dit zogenaamde naoorlogse Functionalisme is herkenbaar aan de toepassing van platte daken, in de fabriek gemaakte standaardelementen en ijle betonconstructies die in de gevel of door grote ruiten herkenbaar zijn.

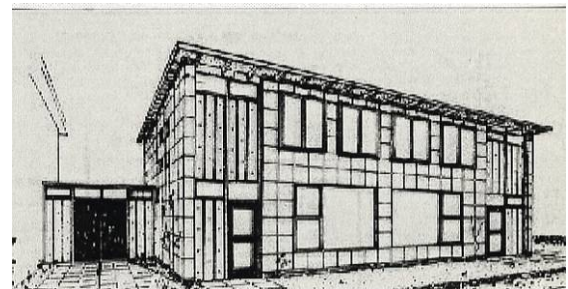
In 1953 naar ontwerp van Van den Broek & Bakema, in functionalistische trant gebouwd voormalig Schoenenmagazijn Huf te Rotterdam (uit: J. van Santen (red.), Monumenten van Herrezen Nederland, p.46)

1.6 Woningbouw

Na de oorlog stond de alom heersende woningnood jarenlang bekend als 'volksvijand nummer 1'. Oplossen van de woningnood had bij de bevolking de hoogste prioriteit. Het woningtekort bedroeg in 1945 200.000. In 1950 was er al sprake van een tekort van 300.000 woningen. De bouw van een ongekend aantal woningen in nieuwe uitbreidingswijken was dus de omvangrijkste opgave van de Wederopbouw. Onder centrale regie van de rijksoverheid werd vooral in de jaren vijftig en zestig snel, veel en goedkoop gebouwd op basis van gerationaliseerde en geïndustrialiseerde bouwmethoden. Het maatschappelijke ideaal van de moderne geïndustrialiseerde samenleving kreeg ruimtelijk vorm in de nieuwe woonwijken volgens het stedenbouwkundig concept van de wijkgedachte: overzichtelijke wijken met een herhaling van wooneenheden in open verkaveling, collectieve ruimten en voorzieningen die het gemeenschapsleven tot uitdrukking moesten brengen. Het concept van de wijkgedachte is afkomstig van Clarence Perry. Deze Amerikaanse stedenbouwkundige was van mening dat de sociale verbroekeling en de massificatie, veroorzaakt door de grote stad, kon worden tegengegaan door de bewoners in duidelijk begrensde 'neighbourhoods' onder te brengen. Hierdoor zou een gevoel van geborgenheid en een rijk gemeenschapsleven ontstaan. In Nederland werd het concept van de wijkgedachte door de commissie

In het zuiden van Nederland sloot de wijkgedachte aan bij de kleinschalige parochie-indeling (uit: van Meijel, p.10)

Systeembouw: Novo-eengezinswoningen (uit: Meeuwsen, p.104)

Systeembouw: Pé-Gé eengezinswoningen (uit: Meeuwsen, p.105)

Maycretewoningen aan de Hatertseweg te Nijmegen (uit: Peterse, H.)

Woningen in de Arnhemse wijk Alteveer (Gelders Archief)

Bos, genoemd naar de directeur van de dienst Volkshuisvesting ir. A. Bos, geïntroduceerd en uitgewerkt. Deze commissie bestond uit tien personen afkomstig uit de gezondheidszorg, het onderwijs en de kerken. W. van Tijen was de enige architect in deze groep.

Tijdens de oorlog hield de commissie zich bezig met de behoefte van de bewoners van de stad. Dit resulteerde in 1946 in de publicatie 'De stad der toekomst, de toekomst der stad'. Als reactie op de bestaande stad, die door haar chaotische onoverzichtelijkheid de vervreemding en het isolement van haar bewoners in de hand zou werken, propageerde de commissie een nieuw stedenbouwkundig organisatieprincipe: het principe van de wijkvorming. Dit principe moest leiden tot een structurele orde, die door de overzichtelijke omvang de wijkvoorzieningen en het eigen karakter van de wijk, het gemeenschapsbesef van de bewoners zou stimuleren.

De materiaalschaarste vlak na de oorlog werkte aanvankelijk in het voordeel van de Delftse School. Voor de woningbouw waren aanvankelijk slechts de traditionele baksteen, hout en dakpan beschikbaar. Beton en staal werden gereserveerd voor het herstel van de infrastructuur. Maar toen begin jaren vijftig moderne bouwmaterialen konden worden geleverd, kwam de Delftse architectuur in de verdrinking. De traditionele, arbeidsintensieve en ambachtelijke wijze van bouwen van de Delftse School leidde tot een veel lagere bouwproductie. De woningnood kon alleen verminderd worden wanneer industriële productiemethoden en moderne materialen werden ingevoerd. Dit betekende de introductie van systeembouw. De eerste bouwsystemen die na de oorlog werden toegepast bestonden vrijwel alle uit gestapelde betonblokken (stapelbouw), latere systemen maakten gebruik van gietbouw of kant en klare grotelementen (montagebouw). Belangrijke systemen werden vaak uit het buitenland geïmporteerd zoals het Engelse Maycretesysteem en het Aireysysteem dat in Nederland verder ontwikkeld werd door de firma NEMAVO i.s.m. de bekende architecten J.F. Berghoef en H.T. Zwiers. De meeste systeembouwbedrijven vestigden zich in het westen van het land omdat daar de grootste opdrachten waren. In het oosten van het land waren slechts enkele systeembouwbedrijven gevestigd met als gevolg dat hier relatief weinig systeembouw is toegepast. Desalniettemin werden in Gelderland twee belangrijke bouwsystemen ontwikkeld: de Pé-Gé woning van het aannemersbedrijf Guelen NV uit Wijchen en het door het architectenbureau J.J. Goorhuis en E.J. Meihuizen uit Nijmegen ontwikkelde bouwsysteem Novo. Het Pé-Gé systeem is in Lingewaard o.a. toegepast in de omgeving van de Lavendel en Haagstraat.

1.6.1 Woningwetwoningen

Tijdens en na de oorlog werd door de overheid, zoals hierboven al gememoreerd, de ontwikkeling van standaard woningtypen en plattegronden gestimuleerd. In de jaren veertig werden daartoe een aantal stichtingen opgericht waarin overheid, bedrijfsleven, volkshuisvesters en architecten waren vertegenwoordigd met als doel rationalisatie van de woningbouw. De Stichting Ratiobouw kreeg tot taak de ontwikkeling van nieuwe bouwsystemen te bevorderen; de Stichting Studiegroep Efficiënte Woningbouw werd met de opdracht belast normalisatie en standaardisatie in de traditionele bouw door te voeren; de Stichting BOUW zorgde voor de verspreiding van de informatie via het gelijknamige nu nog bestaande blad en de Stichting Bouwcentrum had de functie van voorlichtings- en documentatiecentrum.

De vroegste tijdens de Wederopbouw gerealiseerde woningen nemen een bijzondere plaats in binnen het gebouwde erfgoed uit de Wederopbouwperiode. De woningen dateren uit een tijd toen ambachtelijke creativiteit prevaleerde boven de productie, normen en functies van de jaren zestig van de vorige eeuw. Woningen die bewust en met groot vakmanschap ontworpen en gebouwd zijn. Grote diepe kavels waren nodig, omdat tot de eerste levensbehoeften van de eerste bewoners een moestuin, een kolenhok, een varkensstal of een kippenren behoorden. Dit vond men vaak belangrijker dan een badkamer. De woningen werden ontworpen in een tuindorpachtige sfeer vaak geïnspireerd op het tussen 1916 en 1918 tot stand gekomen tuindorp Vreewijk in Rotterdam van het architectenbureau van prof.ir.M.J. Granpré Molière en ir. P. Verhagen in samenwerking met het architectenbureau De Roos & Overeynder.

De tuinstad- en tuindorpgedachte was gebaseerd op het werk van Ebenezer Howard die in 1902 zijn invloedrijke boek *Garden Cities of To-Morrow* publiceerde (oorspronkelijk in 1898 verschenen als *To-Morrow: a Peaceful Path to Real Reform*). Hoewel hier werd uitgegaan van de bouw van complete steden met tal van voorzieningen realiseerde men in Nederland toch vooral woonwijken conform deze ideeën. De eerste Engelse tuinstad was Letchworth gerealiseerd tussen 1903 en 1905 door de architecten Raymond Unwin en Barry Parker. Een ander bekend vroeg voorbeeld van de realisatie van deze opvattingen was Hampstead Garden Suburb (Parker & Unwin, E. Lutyens e.a., 1909-1914) in het noorden van Londen. Kenmerkend voor deze wijk was de ruime stedenbouwkundige opzet met veel openbaar en privégroen en een diversiteit aan woningtypen waarbij voor de architectuur met name de Engelse plattelandsbouwkunst uit de zestiende en zeventiende eeuw als inspiratiebron gold.

Deze ideeën kwamen in Nederland als eerste tot uitdrukking in het fabrieksdorp 't Lansink (K. Muller, 1909-1916) te Enschede. Was hier in architectuur en stedenbouw nog sprake van een vrij letterlijke overname van het Engelse gedachtegoed, in het mede door prof.ir. M.J. Granpré Molière ontworpen, hierboven reeds genoemde, Rotterdamse tuindorp Vreewijk werd voor wat betreft de architectuur aansluiting gezocht bij de Nederlandse

bouwtraditie. De architectuur van Vreewijk zou in de navolgende jaren met name voor de aanhangers van de Delftse School als voorbeeld fungeren voor woningwijken.

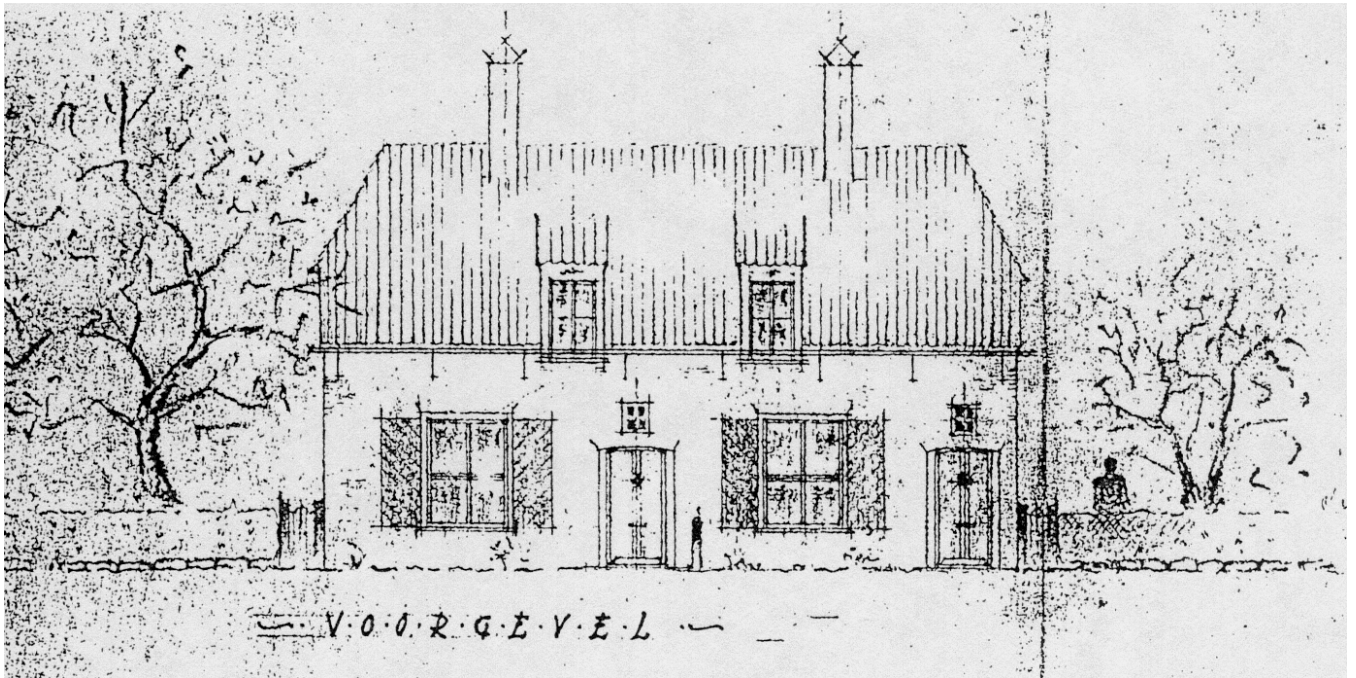

Tuindorp Vreewijk te Rotterdam omstreeks 1920 (afbeelding uit: Ibelings, H., Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw, p.37).

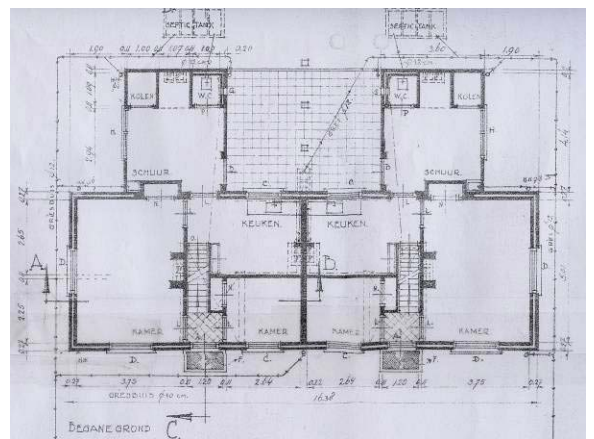
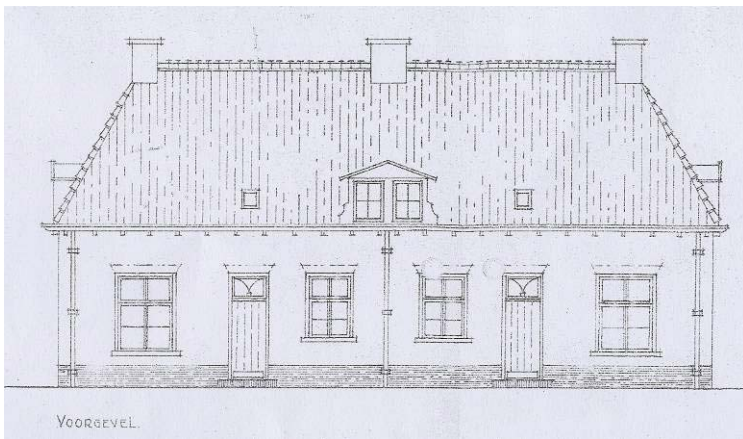
In 1946 verschenen de *'Voorlopige wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen'* en een jaar later de *'Voorlopige wenken voor meergezinshuizen'*. De voorschriften hadden betrekking op technische zaken, op afmetingen, indeling en vorm van de ruimten, evenals op de verkaveling en de tuinen. Van invloed op de woningbouw in Gelderland zal zeker ook het in 1946 gepubliceerde *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland* van de Gelderschen Architecten Studiekring zijn geweest. In deze publicatie zijn diverse ontwerpen voor standaard woningtypen opgenomen die tot voorbeeld konden dienen. In 1951 werden de definitieve *'Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen'* vastgesteld. In deze versie werden de minimumeisen uit de voorlopige versie tot norm verheven. Dit betekende dat de hierna gebouwde woningen vaak kleiner waren en eenvoudiger werden gedetailleerd en afgewerkt. Desalniettemin was er in vergelijking met de vooroorlogse periode in het algemeen sprake van een vooruitgang in woningoppervlak en technische voorzieningen. In het eengezinshuis werd de aparte slaapverdieping een normaal verschijnsel, evenals de doucheruimte en de warmwatervoorziening.

Naar mate de jaren vijftig vorderden kwam steeds meer de nadruk te liggen op kwantiteit in plaats van kwaliteit. De Studiegroep Efficiënte Woningbouw werkte met de Nationale Woningraad aan standaardplattegronden waarbij getracht werd het aantal typen tot een minimum te beperken. Hoewel het niet lukte deze dwingend op te leggen hadden deze zeker invloed door publicatie in het tijdschrift *Bouw*. Daarnaast nam de Centrale Directie in 1948 het initiatief tot het ontwerpen van 'normaalwoningen'. Deze dienden als voorbeeld voor architecten en konden met bestek en al door gemeenten besteld worden. Een groot aantal voorbeelden werd gepubliceerd in 1948 in het *Bouwkundig Weekblad*. Deze woningen waren speciaal ontwikkeld voor kleinere gemeenten en moesten uitdrukking geven aan het streekeigene. Dit betekende dus een typologisering per streek. Naast de Centrale Directie gaven ook de Provinciale Directies van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting opdrachten voor het ontwerpen van genormaliseerde woningtypen, speciaal voor de Wederopbouw in dorpen. Zo werden in Gelderland in 1948 door drie Gelderse architecten 'normaalwoningen' ontworpen. De woningen voldeden aan het

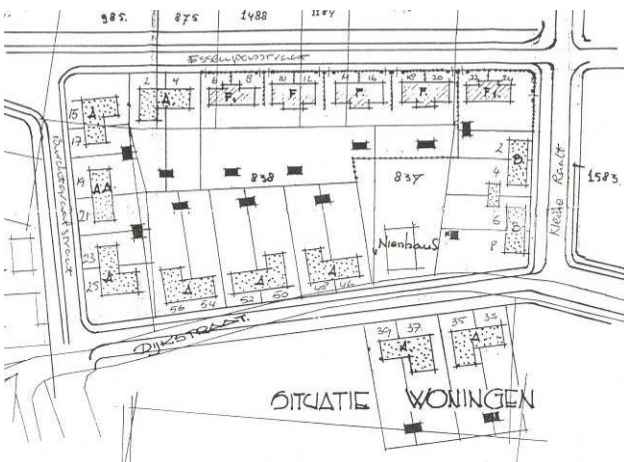

Ontwerp voor een dubbele woningwoning in de stijl van de Delftse School in de als gemeentelijk monument aangewezen Julianawijk te Didam. Ontwerp 1946, architecten C. Nap en G.P.J. Van Ede te Arnhem (bron: archief bouwaanvragen gemeente Monterland).

Streekeigen woningtype zoals in 1946 gebouwd aan de Zekweg in Dodewaard naar ontwerp van de gemeentearchitect J. Evers (bron: Stichting Woningbeheer Betuwe).

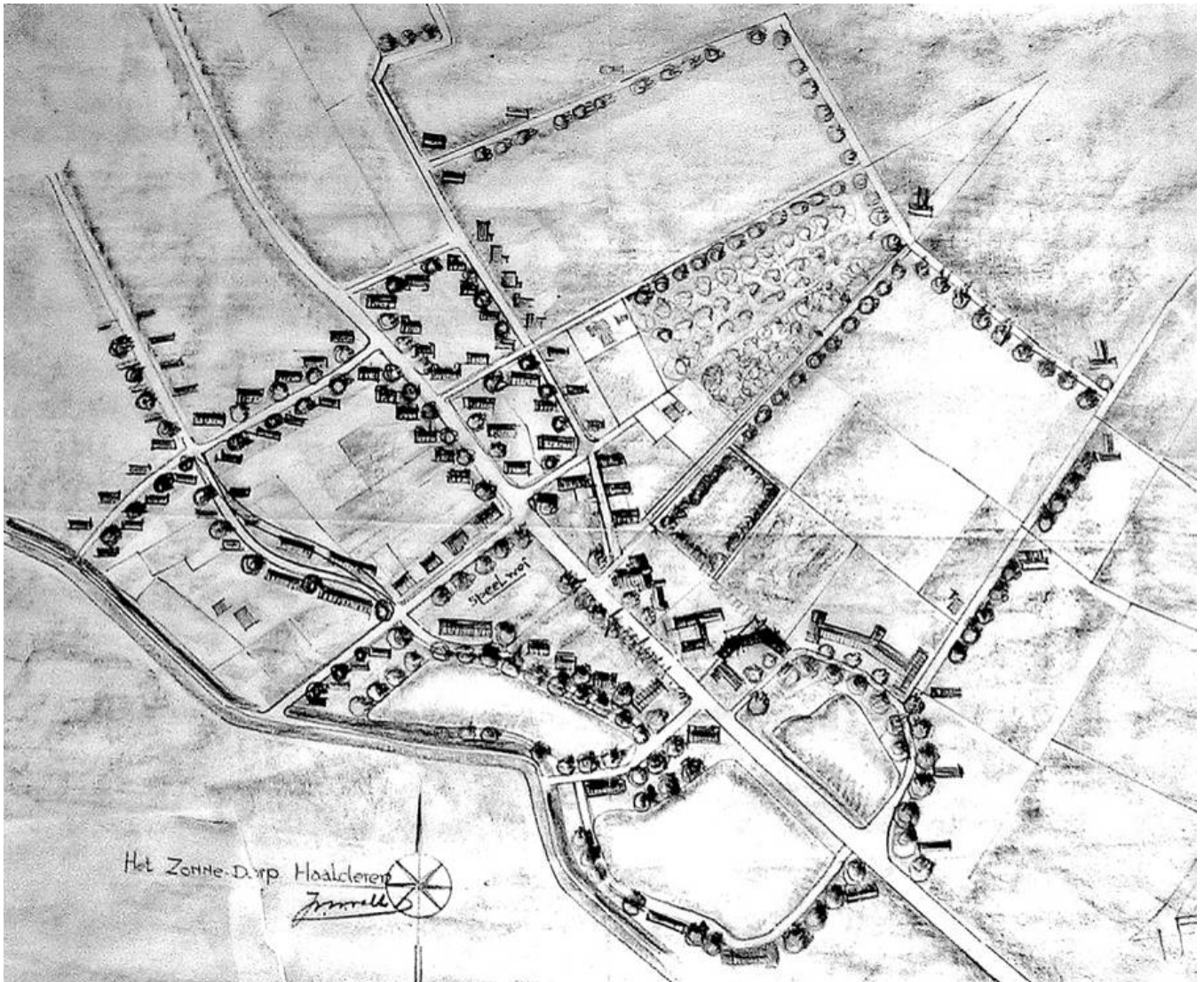
Voorbeeld verkaveling van een complex vroeg-naoorlogse woningwoningen te Gendt (Essenpasstraat e.o., GA Lingewaard).

Als gemeentelijk monument beschermd complex woningwoningen aan de Essenpas-Burchtgraaf straat te Gendt rond 1950 (Ansichtkaart collectie Historische Kring Gende).

criterium van streekeigen architectuur en waren grotendeels in de stijl van de Delftse School ontworpen. Het is op dit moment nog niet duidelijk hoe invloedrijk deze standaardontwerpen zijn geweest. Het idee van de 'normaalwoning' werd verder ontwikkeld en resulteerde in 1960 in de keuzewoning, een soort cataloguswoning, die zowel in Maastricht als in Amsterdam geplaatst kon worden. Hiermee werd het idee van het streekeigene verlaten en trad een verdere uniformering op van de woningbouw.

In de eerste naoorlogse jaren was er evenals in andere delen het land een tekort aan bouwvakarbeiders in Gelderland. Er moesten dan ook bouwvakarbeiders worden aangetrokken uit minder zwaar getroffen gebieden als het Noorden. Waar nodig werden in die tijd dan ook 'Wederopbouwkampen' ingericht om te voorzien in de huisvesting van arbeiders. Om in de eerste woningbehoefte te voorzien werden vanaf de bevrijding tot in 1946 in Gelderland 2751 noodwoningen gebouwd. De financiering van woningwetwoningen na de oorlog was een belangrijk onderwerp. De bouw van woningen was in het algemeen onrendabel geworden. De bouwkosten waren immers gestegen terwijl de huur bevroren was op het peil van 1940. In 1948 kwam, met terugwerkende kracht tot 1945, een nieuwe regeling tot stand. Hierbij werden de onrendabele stichtingskosten geheel voor rekening van het Rijk genomen. Gedurende 50 jaar zou het Rijk daartoe jaarlijks een bijdrage verlenen. Teneinde ervoor te zorgen dat de overheidsgelden goed besteed werden stelde het Rijk bepaalde eisen aan de indeling, constructie en afwerking van de woningwetwoningen.

De woningbouw kwam in Gelderland aanvankelijk maar langzaam op gang. In 1945 werden er slechts 14 woningen gebouwd, alle op particulier initiatief. Het volgende jaar werden al 105 woningen gerealiseerd, waarvan 33 woningen op initiatief van een woningbouwvereniging en 13 woningen op initiatief van een gemeente. In 1947 was het aantal nieuwe woningen gestegen tot 1234. De gemeenten lieten er 651 bouwen, terwijl de woningbouwverenigingen 315 stuks realiseerden. De navolgende jaren steeg het aantal nieuw gebouwde woningen gestaag tot 6230 in 1949. In 1950 daalde het aantal nieuwe woningen tijdelijk om vervolgens in de navolgende jaren fors te stijgen.

Op één woning na niet uitgevoerd plan uit 1950 voor de wederbouw van het zogenaamde 'Zonedorp' Haalderen door H.W. en G.H.F. Valk (bron: www.bonas.nl) (PAGV/ongesorteerd:RANB-collectie Valk 199).

1.6.1.1 Woningwetwoningen in de gemeente Lingewaard

Ook in de gemeente Lingewaard kunnen vroeg-naoorlogse woningwetwoningen worden aangetroffen. De belangrijkste exponent zijn in de jaren tussen 1946 en 1955 gebouwd waarbij de invloed van de opvattingen van de Delftse School onmiskenbaar aanwezig is. In vergelijking met andere gemeenten gaat het hier om relatief grote aantallen die een bijzonder belangrijke bijdrage leveren aan de eigen identiteit van de dorpen en de stad Huissen. In de tot de voormalige gemeente Bommel behorende dorpen zijn vrijwel al deze woningen in een tuindorpachtige sfeer gerealiseerd naar ontwerp van de bekende Nijmeegse architect Charles H.B. Estourgie (1910-2003). Hij ontwierp ook de twee, enige jaren geleden als gemeentelijk monument aangewezen, woningwetcomplexen aan de Essenpasstraat en omgeving en de Van Halstraat en omgeving te Gendt. Sommige van deze woningen zijn exemplarisch en op regionaal niveau zelfs uitzonderlijk in hun tot het uiterste doorgevoerde streekeigen karakter waarbij de woningen soms lijken op de voorhuizen van hallehuisboerderijen (o.a. woningen aan de oostzijde van de Cuperstraat te Bommel). Deze laatste woningen zijn overigens ook gebaseerd op al in de jaren twintig van de vorige eeuw voor landarbeiders ontwikkelde woningen zoals de woningen in de wijk het Nachthok in Harderwijk en woningen aan de Nieuweweg in Wilp.

In het interieur zijn de boerderijachtige aspecten eveneens aanwezig door de keuze voor een woonkeuken in plaats van een woonkamer en het reserveren van een aanzienlijk deel van de beschikbare ruimte voor het bergen van tuingereedschap en het houden van kippen en kleinvee. Door de keuze voor een dergelijke vertrouwde vormgeving werd tegemoet gekomen aan herkenbare woonomgeving voor de vaak uit het buitengebied afkomstige nieuwe bewoners. Een van de belangrijkste en meest gaaf bewaarde in een tuindorpachtige sfeer gerealiseerde woningwetcomplexen in Lingewaard is de "Boswei" Bommel aan de Bosweistraat en de Van Bronckhorststraat.

Een bijzondere positie wordt ingenomen door de eveneens in de stijl van de Delftse School gerealiseerde woningwetwoningen aan de Doelenstraat en de in Huissen. Deze zijn niet zoals elders uitgevoerd als twee-onder-een-kap woningen doch als rijwoningen en sluiten aan bij rijwoningen zoals gerealiseerd in het tijdens de Tweede Wereldoorlog herbouwde Rhenen. De bouwblokken sluiten, evenals in Rhenen, met hun aaneengesloten straatwanden naadloos aan bij het karakter van de historische stadskern van Huissen.

Noodwoningen

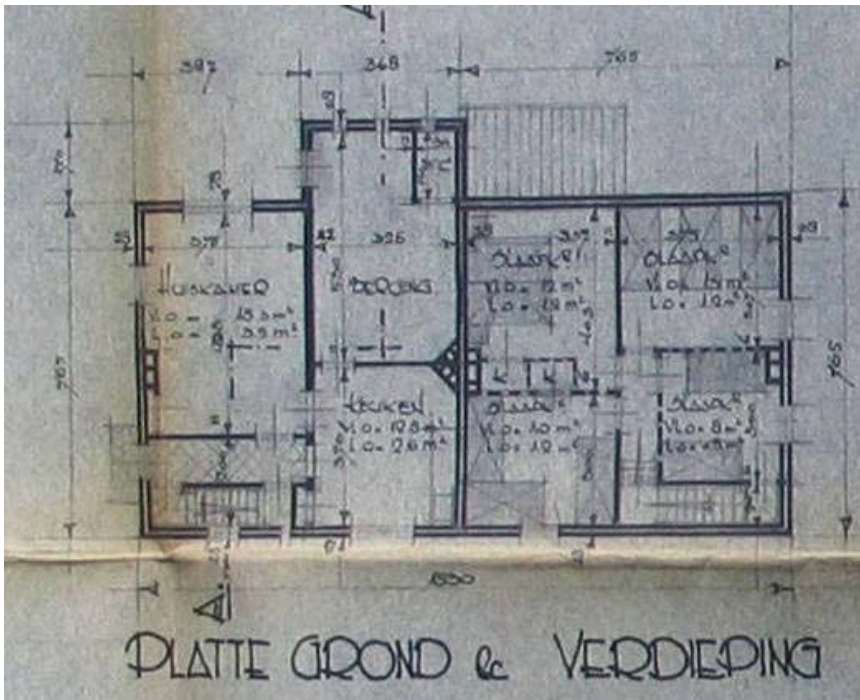
In Lingewaard zijn nog enkele noodwoningen bewaard gebleven zoals de nu als veestalling gebruikte voormalige woningen aan het Zandvoort en Zandheuvel in Haalderen en een dubbele Maycrete-woning aan de Teselaar in Bommel. Het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw bestelde in 1945 in Engeland onderdelen voor geprefabriceerde semipermanente woningen, de zogenaamde Maycrete noodwoningen. De naam is een samentrekking van de naam van de ontwerper, de Amerikaanse ingenieur Maybeck en het Engelse woord voor beton: concrete. H. van Saane, directeur van de Nederlandse Maatschappij voor Volkshuisvesting en eigenaar van een Bouwbureau in Amsterdam, kreeg de opdracht om naar Engeland te gaan om het vervoer van de geprefabriceerde onderdelen te organiseren. Bij gebrek aan voldoende deviezen wilde de Nederlandse regering daarom enkel de gepatenteerde onderdelen afnemen zoals de dakconstructie, de betonplaten en het sanitair. De overige onderdelen zouden dan in Nederland door een Nederlands bedrijf kunnen worden vervaardigd. Het Maycrete systeem werd in Nederland verder ontwikkeld en toegepast door het Bouwbureau H. van Saane. Het in Nederland gerealiseerde type kende ten opzichte van het Engelse model enkele aanpassingen. Het voornaamste verschil tussen de Engelse Maycrete woning en de Nederlandse betreft de indeling van de plattegrond en de plaats van de voordeur. In het oorspronkelijke ontwerp zijn de voordeur en de deur van de inpandige berging in de lange gevels, respectievelijk in de voor- en de achtergevel geprojecteerd. Er is geen gang waardoor de keuken en de slaapkamers enkel via de woonkamer toegankelijk zijn. In de in Nederland gebouwde Maycrete woningen bevinden zowel de voor- als de schuurdeur zich in de kopgevel. De in het midden geplaatste voordeur geeft toegang tot een gang die leidt naar twee slaapkamers aan de voorzijde en keuken, wc en douche aan de achterzijde. Aan het einde van de gang is eveneens aan de voorzijde de woonkamer gesitueerd, aan de achterzijde ligt de ouderslaapkamer. De douche is enkel toegankelijk via de ouderslaapkamer. Links naast de voordeur die een extra accent heeft gekregen door een omlijsting van betonnen stijlen met een 'sluitsteen' in het midden, bevindt zich de deur van de berging, vanuit welke de keuken ook toegankelijk is.³

³ Gevevens ontleend aan: H. Peterse, *Maycrete noodwoningen in Nijmegen*, Nijmegen 2002.

Woningwetwoningen aan de Bosweistraat in Bemmell gebouwd in de stijl van Delftse School. De uit 1946-1948 daterende woningen zijn ontworpen door de gemeente architect Charles H.B. Estourgie. Onderdeel van een van de twee belangrijkste naoorlogse woningwetcomplexen in Lingewaard.

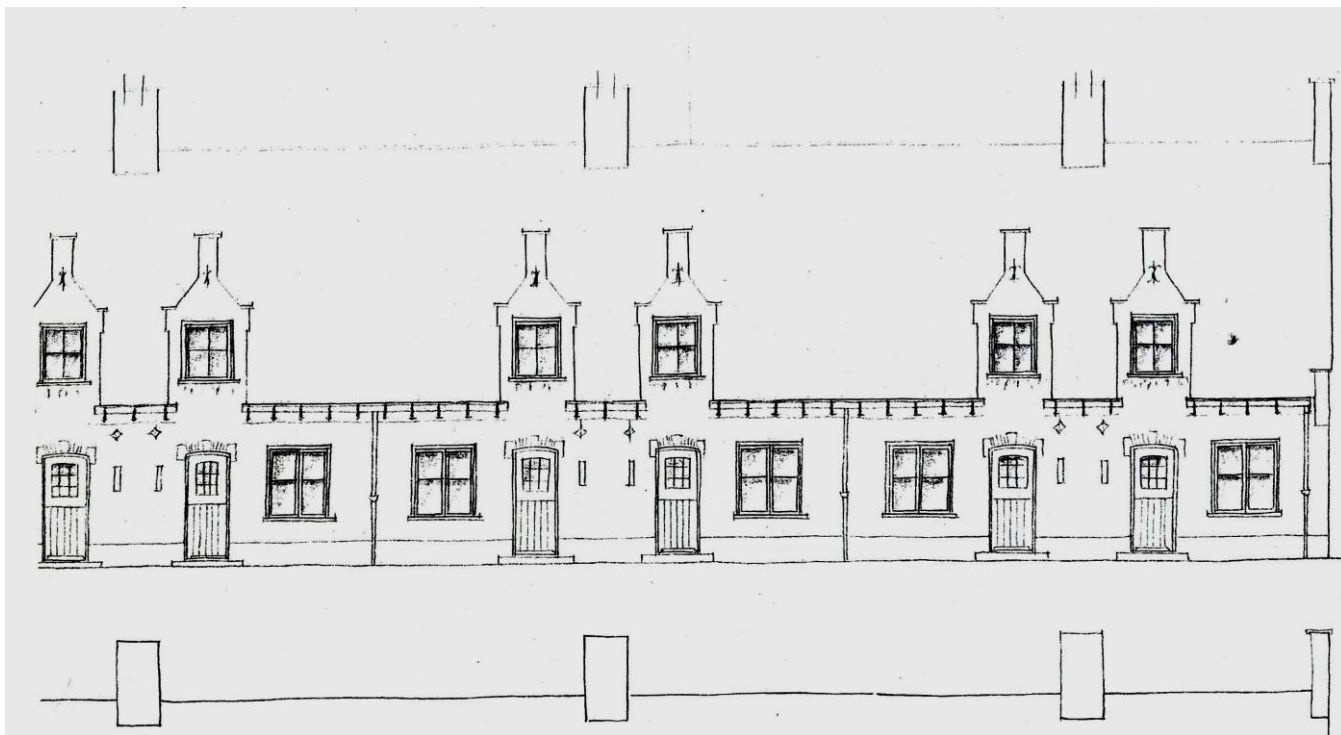

Woningen aan de Bosweistraat te Bemmell ca.1950. Let op de aanwezige raamindeling (Gelders Archief)

Plattegrond van de begane grond en de verdieping van een woningtype zoals o.a. is gerealiseerd aan de Bosweistraat (GA Lingewaard)

Detail tekening bouwaanvraag voor woningwetwoningen aan de Peperstraat te Huissen, architect J.C. Berendsen 1946 (GA Lingewaard). Bijzondere elementen zijn de als tuitgevels uitgevoerde Vlaamse gevels.

Foto links: Prof. Ir. J.F. Berghoef, arbeiderswoningen aan de Nieuwe Van Deventerstraat in het tijdens de Tweede Wereldoorlog herbouwde Rhenen. (uit: Forum, 2 (1947) 4, 77-82). Mogelijk een voorbeeld voor de bebouwing aan de Doelstraat en de Peperstraat in Huissen.

Arbeiderswoningen uit de eerste naoorlogse jaren in respectievelijk de Peperstaat (links) en de Doelenstraat (rechts) te Huissen, architect J.C. Berendsen 1946.

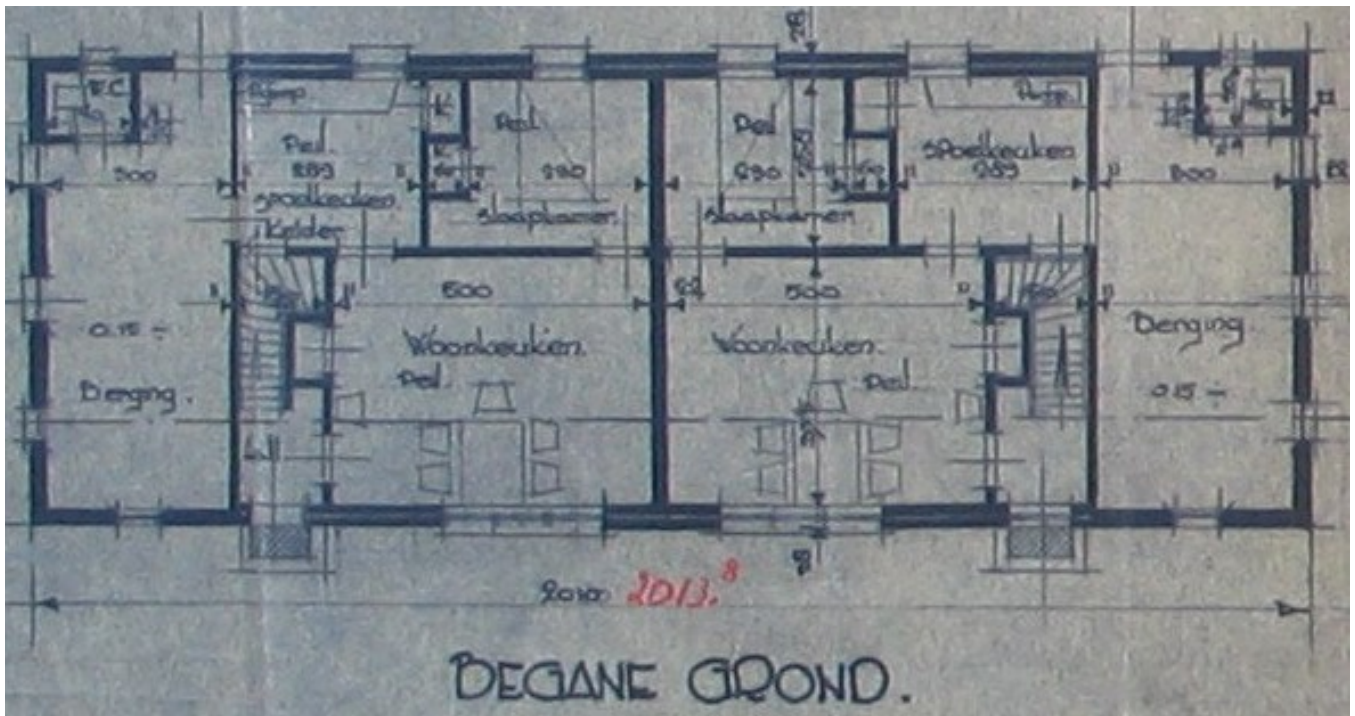

Landarbeiderswoningen 'Het 'Nachthok' te Harderwijk, ontwerp P.H. van Lonkhuyzen, 1920.

Dubbel woonhuis in de Cuperstraat te Bemmelen uit 1946-1948 naar ontwerp van Charles H.B. Estourgie. Het bouwblok is in hoofdvorm geïnspireerd op hallehuisboerderijen en staat tevens in een traditie van de bouw van landarbeiderswoningen zoals deze al in de jaren '20 van de vorige eeuw werden gerealiseerd.

Plattegrond van een woningtype zoals o.a. gerealiseerd in de Cuperstraat te Bommel met een woonkeuken in plaats van een woonkamer en een spookkeuken als verwijzing naar het woongedeelte van een boerderij. Opvallend is tevens de berging die een relatief groot deel van de woning beslaat en ten dienste stond van de bij de woning gelegen moestuin.

1.6.2 Villa's, landhuizen en bungalows

Vanwege materiaalschaarste en een gebrek aan mankracht bepaalde in de naoorlogse periode de rijksoverheid de verdeling van de beschikbare arbeidskrachten en bouwvolumes. De rijksoverheid wees woningbouwcontingenten toe dwz dat gemeenten slechts een beperkt aantal woningen mochten bouwen. Ook werden standaardwoningen ontworpen en *Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen* vastgesteld. Dit leidde tot aangepaste ontwerpen van architecten, die via de gemeente toestemming moesten vragen voor de uitvoering van hun ontwerp. Ondanks het feit dat alle aandacht en financiën uitgingen naar grote sociale woningbouwprojecten, bouwden particulieren in de jaren vijftig toch kleine vrijstaande woonhuizen. Blijkbaar lieten particulieren zich niet ontmoedigen door het restrictieve overheidsbeleid. In deze tijd van enorme woningnood (zie onder woningwetwoningen) ontstond onder de weinige kapitaalkrachtigen belangstelling voor de bouw van een eigen woonhuis. In tegenstelling tot de sociale volkswoningbouw kon de individuele, private woning naar eigen inzicht worden ontworpen. Deze belangstelling verklaart de vele voorbeeldboeken in de jaren vijftig en zestig. Voor wat betreft de uitvoering en het ontwerp waren er nogal wat beperkingen. Bovendien was er de Woonruimtetwet uit 1947 die bepaalde dat een ieder die een huis met meer dan 500m³ bewoonde, onderdak moest beiden aan derden ter bestrijding van de woningnood: de gevreesde inwoning.

Om tegemoet te komen aan de vraag van particulieren publiceerde de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting een ontwerp voor een semi-permanent type bungalow, dat onder de normen bleef uit de *Wenken voor Architecten*. De geschatte levensduur van de bungalow was 35 jaar en de bouwkosten bedroegen slechts 70% van een woningwetwoning. Maastricht, Venlo, Emmen, Roermond, Groesbeek en Hoogeveen kregen 950 stuks van dit type bungalow toegewezen. De overige exemplaren mochten in groepen van twee tot zes stuks worden gebouwd in andere plaatsen. Het overheidsontwerp voor een semi-permanente bungalow kwam niet tegemoet aan de wensen van de particuliere opdrachtgever die zijn eigen architect wilde kiezen en een eigen ontwerp kon laten maken en uitvoeren.

Rond 1955 kreeg de particuliere opdrachtgever recht op rijkssubsidie wanneer een huis niet groter was dan 375 m³. Deze regeling bestond slechts kort en regelingen voor grotere vrijstaande huizen kwamen er niet in voor. Deze selecte groep opdrachtgevers had in tegenstelling tot de door de overheid ingestelde beperkingen juist behoefte aan grotere ruimtes. Daarom verzonden architecten allerlei manieren om creatief om te springen met de vastgestelde maximum inhoud van de vrijstaande woning (500m³).

In de naoorlogse periode kan onderscheid gemaakt worden tussen drie varianten van het vrijstaande woonhuis: de villa, het landhuis en de bungalow. Waar de eerste twee aansluiten bij bestaande bouwstaande bouwtradities is de bungalow een nieuw fenomeen in de Nederlandse bouwkunst. De Amerikaanse bungalowmode en de 500 m³ regeling bevorderde de bouw van bungalows in Nederland. De populariteit van de bungalow was mede te danken aan de stroom buitenlandse publicaties op dit gebied, vooral uit Amerika.

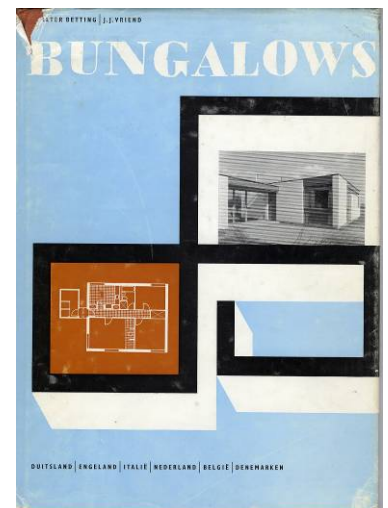
Het woord bungalow komt van 'banggolo', een zogenaamd Bengaals huis: een gelijkvloerse woning met een veranda, die diende als landhuis van Europeanen in India. Kenmerkend is dat het een vrijstaand woonhuis betreft waarvan alle vertrekken zich op de begane grond bevinden. Doordat alle vertrekken gelijkvloers liggen hebben alle belangrijke vertrekken een directe binding met de tuin. De bungalow geeft in het algemeen een grotere vrijheid in de groepering van de vertrekken, zowel in een gesloten ontwerp (rechthoekige hoofdvorm) als in een open variant (vrije groepering van vertrekken). Een variant van de volgens een gesloten ontwerp gebouwde bungalow is de patiobungalow die rond een binnentuin of binnenplaats gebouwd werd.

Een ander nieuw element in de villa en bungalowarchitectuur was het zogenaamde split-level principe. Het type bleek uitermate geschikt voor geaccidenteerde locaties op zandgronden waar veel particulieren vanaf 1880 villa's lieten bouwen. Architecten creëerden diverse niveaus tussen de traditionele verdiepingen om de verschillende leefactiviteiten ieder hun eigen plek te geven. Het overgangsgebied van de niveaus kon bovendien worden gebruikt voor het maken van vides. Het laagste niveau was bestemd voor de garage en televisiekamer, het middelste niveau voor leef- en eetruimten en het bovenste niveau voor de slaapkamers. Hoewel het zijn oorsprong vindt in de (Amerikaanse) bungalow, vormt het split-level type niet alleen een variant op de gelijkvloerse bungalow. Ook in landhuizen en villa's maken architecten gebruik van de mogelijkheden ongelijkvloerse ruimten.

Architecten van modernistische woonhuizen besteden veel aandacht aan de relatie huis en tuin. Bij de functionalistische tuinaanleg was er sprake van een zakelijke architectonische ontwerpstyl, gericht op compositie en lijnvoering én een voortzetting van de architectuur. Bijzonder invloedrijk was de tuin- en landschapsarchitecte Mien Ruys (1904-1999) ook wel 'bielzen Mien' genoemd vanwege de door geïntroduceerde spoorwegbielzen als tuinelement. Andere belangrijke tuin- en landschapsarchitecten zijn onder meer J.T.B Bijhouwer, J. Bergmans en Th.J. Dinn. Onder invloed van sociale veranderingen doen nieuwe 'activiteiten' hun intrede zoals zonnebaden, zelf tuinieren, zwemmen en de barbecue. Dit laatste uit zich bijvoorbeeld in terrassen met open haarden.

Enkele voorbeelden van de vele inspirerende publicaties die in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw verschenen met als thema het vrijstaande woonhuis.

1.6.2.1 Villa's, landhuizen en bungalows in de gemeente Lingewaard

In de gemeente Lingewaard is in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw slechts een klein aantal bijzondere villa's en bungalows gerealiseerd. Deze zijn met name aan de Herkenrathweg en het Vossenhol in Bommel gerealiseerd en aan de Pannerdenseweg in Doornenburg zoals de onderstaande fabrikantenwoning.

n.39
40

Revista internacional
de arquitectura
International
Architecture Review

nexus

Textos de Gerrit Th. Rietveld
Texts by Gerrit Th. Rietveld

2G

Gerrit Th. Rietveld

Casas Houses

Textos de | Texts by Marijke Kuper, Wim Quist, Hans Ibelings

Het Spaanse architectuurtijdschrift 2G publiceerde in 2006 een dubbel nummer over de woonhuizen van Gerrit Rietveld. Op de omslag een foto van het interieur van het in de jaren 1952-1955 gerealiseerde huis Slegers te Velp bij Arnhem dat inmiddels door het Rijk is opgenomen in de landelijke top 100 van Wederopbouwmonumenten.

1.7 Kruisgebouwen

Gele Kruisgebouw te Wijchen, ca. 1955 (foto collectie F. Coolen, Wijchen).

Aan het einde van de negentiende eeuw werd het noodzakelijk de gezondheidszorg te organiseren. Het beleid dat door de staat gevoerd werd, was geen succes met als gevolg dat het particuliere initiatief tot bloei kwam. Dit resulteerde in het begin van de twintigste eeuw in de oprichting van kruisverenigingen met ieder hun eigen signatuur, als uitdrukking van de verzuilde maatschappij (Wit-Gele Kruis, Groene Kruis, Oranje-Groene Kruis). De diverse kruisverenigingen realiseerden met name in het Interbellum wijkgebouwen. Na de Tweede Wereldoorlog werden veel wijkgebouwen herbouwd en werden vele nieuwe opgericht. Met name door de economische groei en het uit grond rijzen van nieuwe woonwijken breidden de kruisverenigingen zich enorm uit. In 1967 werd de stichting Samenwerkende Landelijke Kruisverenigingen opgericht en werd de fusie tussen de eerder genoemde kruisverenigingen een feit. In 1975 werden de landelijke bureaus samengevoegd en twee jaar later werden de afzonderlijke verenigingen opgeheven. In de jaren tachtig ging de ontzuiling voort op plaatselijk en provinciaal niveau. In 1990 werd het proces van de schaalvergroting voltooid toen de koepels van het kruiswerk en gezinsverzorging fuseerden onder de naam Landelijke Vereniging voor de Thuiszorg. Een goed voorbeeld van een kruisgebouw uit het midden van de twintigste eeuw is het in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem herbouwde uit Wessum afkomstige Groene-Kruisgebouw

Kruisgebouw van het Wit-Gele Kruis in Sluisbil (bron: Merwijk. T. van, Kruisgebouwen).

1.7.1 Kruisgebouwen in de gemeente Lingewaard

Tot de weinige nog redelijk gaaf bewaard gebleven Kruisgebouwen uit de Wederopbouwperiode behoren het reeds als gemeentelijk monument aangewezen Wit-Gele Kruisgebouw aan de Markt in Gendt en een voormalig op de hoek van de Stadswal en de Helmichstraat gelegen kruisgebouw in Huissen dat op termijn plaats zal maken voor woningen. Wellicht dat in het kader van nader onderzoek nog andere voorbeelden worden aangetroffen.

Vm. Wit-Gele Kruisgebouw in Delftse School stijl te Gendt (1954)

Vm. Kruisgebouw in Shake-Hands stijl te Huissen

1.8 Scholen

Vooroorlogse scholenbouw

In 1800 werd het klassikale systeem ingevoerd en startte men met de bouw van speciale schoolgebouwen. De bouw van deze scholen had een tweeledige doelstelling: opvoeden en opleiden. Met de Wet op het Lager Onderwijs uit 1806 werd het hoofdelijke onderwijs definitief vervangen door klassikaal onderwijs. Op basis hiervan werd een standaardontwerp gemaakt voor een klassikale lagere school. In de eerste schoolwetten werden nog weinig tot geen specifieke voorwaarden gesteld aan schoolgebouwen.

In 1900 werd de Algemene Leerplichtwet vastgesteld, hierdoor nam het aantal scholen snel toe. De school werd gezien als een belangrijk maatschappelijk instituut, waarin de noodzakelijke taak werd uitgevoerd om kinderen op te voeden met de normen en waarden van de gemeenschap. In de negentiende eeuw was er sprake van een schoolstrijd tussen de voor- en tegenstanders van een loskoppeling van staat en geloof. In 1857 werd bij wet de mogelijkheid geschapen voor het stichten van bijzonder onderwijs. Toch duurde het nog tot 1920 voordat de financiële gelijkheid van openbaar en bijzonder lager onderwijs in de onderwijswet werd vastgelegd. In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam er niet veel terecht van de onderwijshervormingen. Er ontstonden in die periode wel drie belangrijke, alternatieve onderwijsvormen naast de grote stroom: Jenaplan, Montessori en de Vrije School.

Er kunnen verschillende typen scholen worden onderscheiden. Het oudste type, de zogenoemde zaalschool, bestond uit drie klassen naast elkaar in één ruimte gericht naar een blinde muur (de werkmuur) met de schoolborden. Vrijwel de enige versiering van het exterieur bestond uit traceerwerk en de vorm van de vensters, of een benadrukte ingang. De zaalscholen in de eerste helft van de negentiende eeuw waren sober uitgevoerd. In de tweede helft van deze eeuw ontstonden de gangscholen. De verschillende lokalen worden dan, met een gang als verkeersader, met elkaar verbonden. De gangschool vormde tot ver in de twintigste eeuw de norm. Naast de gangschool werden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook portiek- of portaal scholen gebouwd. Er werd gebruik gemaakt van een portiek dat steeds twee lokalen ontsloot. Om het overzicht over de gehele school te behouden werden de lokalen onderling verbonden door deuren die tegenover elkaar lagen. Vanaf 1850 ontstonden er speciale scholen voor het onderwijs aan kleuters. De scholen die beter waren uitgerust, een lesprogramma hadden en beschikten over meer bekwame onderwijzeressen, kregen een aparte naam: bewaarscholen. De onderwijsvernieuwing uit het begin van de negentiende eeuw had in Nederland alleen betrekking op het basisonderwijs. In 1863 werd er een wet vastgesteld voor het middelbaar onderwijs. Hiermee werd de eerste aanzet gegeven tot de ontwikkeling van het middelbaar onderwijs. Tot het eind van de negentiende eeuw was het algemeen gebruik om schoolgebouwen eenvoudig en sober vorm te geven. In de twintigste eeuw kregen de pedagogen aandacht voor kunst en schoonheidsbeleving in relatie tot het onderwijs. De schoolarchitectuur vormt, met name in de jaren twintig van de twintigste eeuw, vooral een afspiegeling van de

algemene Nederlandse architectuurontwikkelingen. Functionele argumenten bepaalden voor een groot deel de symmetrische opzet van de plattegrond. De monumentaliteit van het schoolgebouw nam toe. Afhankelijk van de stedenbouwkundige situatie kregen steeds meer scholen een L-, V-, U- of T-vormige plattegrond. Mede als gevolg van de economische crisis, werden de scholen vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw sober vormgegeven. Dit uitte zich in de toepassing van goedkope materialen zoals beton en stalen kozijnen en de minimale toepassing van ornamentiek en luxe materialen.

Naoorlogse scholenbouw

Na de oorlog was de urgentie om het aantal scholen uit te breiden zeer groot. Veel scholen waren in de oorlog beschadigd, door een bouwstop was er na 1942 nagenoeg niet meer gebouwd en de babyboom zorgden voor een sterke uitbreidingsbehoefte. De rijksoverheid had de centrale leiding over de scholenbouw. Elk jaar werden in een bouwprogramma de bouwvolumes vastgesteld voor scholen in het totaal, maar ook met betrekking tot de verschillende takken van onderwijs. Na de oorlog was de behoefte van de gemeente maatgevend voor het bouwprogramma en niet de bouwcapaciteit. Om deze reden werd voorrang verleend aan herbouw in de zwaarst getroffen provincies: Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Het bouwprogramma maakte jarenlang onderscheid in noodbouw, semi-permanente bouw en permanente bouw. Tot eind jaren vijftig werden op grote schaal nood- en semi-permanente scholen gebouwd, deze scholen hadden een summiere plattegrond en een goedkope en lichte bouwconstructie. Door een gewijzigd financieringssysteem en een stimuleringsbeleid voor arbeidsextensieve systeembouw nam de scholenbouwproductie vanaf 1958 fors toe. Vanaf 1968 kwam het bouwbeleid in de onderwijssectoren weer in handen van de gemeentebesturen. Een centraal thema in de onderwijskundige vernieuwing na de Tweede Wereldoorlog was de overgang van een passief klassikaal en kennisgericht onderwijs naar een actiever onderwijs met een losser klassenverband. De voortschrijdende individualisatie en de differentiatie van het onderwijs veronderstelden een grotere bewegingsvrijheid in het lokaal, meer zelfwerkzaamheid en daardoor een losser klassenverband. Na de oorlog komt de brede onderwijshervorming geleidelijk bij wet tot stand. Van belang hierbij is de zogenaamde Mammoetwet uit 1964. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de scholenbouw in Nederland belangrijke nieuwe impulsen vanuit het buitenland, met name uit Engeland, Duitsland, Scandinavië en de Verenigde Staten. Onder de buitenlandse invloed groeide de centrale hal uit tot een belangrijk thema in de naoorlogse scholenbouw in Nederland.

Tussen 1945 en 1955 werd in de Nederlandse scholenbouw het streven naar monumentaliteit en representativiteit omgebogen naar een meer zakelijke benadering waarbij het schoolgaande kind centraal staat. Een bekend type schoolgebouw vormt hierbij het H-type. Een school van dit type heeft een H-vormige structuur. De lokalen voor lesgeven en de overige ruimten voor algemeen gebruik zijn samengebracht in één of meerdere evenwijdige vleugels. De vleugels worden met elkaar verbonden door haaks daarop staande verbindingen met trappenhuizen. Een ander type is het haltype. In deze scholen werd de gang getransformeerd in een centraal gesitueerde multifunctionele hal. Rondom de centraal gesitueerde ruimte voor algemeen gebruik zijn de lokalen gegroepeerd. Vooral in de jaren zestig worden veel paviljoenachtige schoolgebouwen gerealiseerd. Deze scholen hebben overwegend één bouwlaag en bestaan uit een vrije groepering van lokalen in een boomstructuur. Een belangrijk kenmerk van scholen uit de Wederopbouwperiode is de toepassing van beeldende kunst. Het gaat hierbij om baksteensculpturen, beeldhouwwerken, mozaïeken, glas-in-loodvensters en toegepaste technieken zoals sgraffito. Daarnaast werd bepaald dat de omgeving van de school een groen en open karakter moest hebben. In de jaren vijftig ontworstelde de systeembouw zich van nood- en semi-permanente voorzieningen, en ontwikkelde zich tot een kwalitatief hoogstaande bouwwijze. Vooral de ontwerpen van Van Tijen zijn op grote schaal in heel Nederland gebouwd. De seriematige bouw van veel scholen vond hoofdzakelijk plaats in de tweede helft van de jaren vijftig en vooral in de jaren zestig.

1.8.1 Scholen in de gemeente Lingewaard

De scholenbouw beleefde in de wederopbouwjaren in Lingewaard een laatste bloeiperiode. In korte tijd werden achttien scholen gerealiseerd waarvan een belangrijk aantal werd geconcentreerd in een uitbreidinggebied aan de Cuperstraat in Bemmelen. Hier bevindt zich oa. een voor die tijd nieuw type school: de Puis XII school gebouwd in 1952-1955 als hallenschool naar ontwerp H.W. Valk (1886-1973) en G.H.F. Valk. De uit 1955 daterende voormalige BLO-school aan de Dorpsstraat valt eveneens op door de experimentele opzet waarbij de diverse functies in de vorm van een kwart cirkel achter elkaar op het terrein zijn gesitueerd teneinde optimaal te profiteren van het zonlicht. Een van de belangrijkste tijdens de wederopbouw in de gemeente Lingewaard gerealiseerde schoolcomplexen is de uit 1950-1951 daterende voormalige Aloysiuschool aan de Langekerkstraat/ Conventstraat en Doelenstraat (architect J.C. Berendsen).

Voormalige BLO school aan de Dorpsstraat te Bemmel. Het complex is een ontwerp van de toenmalige gemeente-architect Charles H.B. Estourgie. van wiens hand met name de tuindorpachtige volkswoningbouw in de dorpen Angeren, Bemmel, Doornenburg en Gendt opvalt .

Voormalige Aloysius school te Huissen. Fraaie en zorgvuldige compositie van massa's die samen met de woningen aan de Doelenstraat een schilderachtig stadsbeeld oplevert met aan de Conventstraat een kloosterachtige uitstraling passend bij het verstilde karakter van de concentratie aan (voormalige) religieuze gebouwen in de herbouwde zuidelijke helft van de historische stadskern.

1.9 Bedrijf en techniek

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd de industrialisatie van Nederland als een speerpunt gezien . De bestaande fabrieken waren zwaar beschadigd en de productie was vrijwel tot stilstand gekomen. Er waren niet alleen producten nodig voor de eigen consumptie, om de betalingsbalans te herstellen moest bovendien de export op gang worden gebracht. Ook het dreigende verlies van Nederlands-Indië bleek een belangrijke drijfveer om de industrie in Nederland een extra impuls te geven. Het in 1947 opgestelde Marshallplan was daarbij van groot

belang, omdat het tekort op de betalingsbalans in deze periode afdekte. Het economisch herstel werd erdoor versneld. Een deel van het Marshallgeld werd besteed aan ijzererts en staal waardoor de materiaalschaarste rond 1950 afnam. Officieel startte het industrialisatiebeleid van de rijksoverheid in 1949, met het uitbrengen van de eerste van een reeks industrialisatiebeleidnota's. Het beleid was voorwaardenscheppend en bestond niet, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk, uit technocratische meerjarenplannen. In Nederland werden stimuleringsgebieden aangewezen en werd regionale spreiding bevorderd om zwakke regio's te stimuleren. Als zwakke regio's golden met name Zeeland, Brabant, de Kop van Noord Holland en de provincies Friesland, Groningen en Drente.

Architectuur

Kenmerkend voor de Wederopbouwperiode is dat fabrieksgebouwen met meer bouwlagen (verdiepingsbouw) in tegenstelling tot de vooroorlogse jaren nauwelijks meer wordt toegepast, met uitzondering van bedrijfsverzamelgebouwen. Door de toename van beschikbare grond voor industrialisatie, spreidingsbeleid, het weren van industrie uit woongebieden en de oprichting van nieuwe bedrijventerreinen met een lage vierkante meterprijs werd bijna uitsluitend het éénlagige fabrieksgebouw toegepast. Specialisatie en schaalvergroting zijn ook kenmerkend voor deze periode. Hierbij kan gedacht worden aan het havengebied van Rotterdam en het DSM complex bij Geleen in Limburg.

Bij de bouw van fabrieken werd vaak al rekening gehouden met uitbreidingen door fabriekshallen te ontwerpen die zonder het productieproces te verstoren uit te breiden waren. Dit werd o.a. bereikt door de toepassing van demontabele glazen achterwanden. Nieuwe ontwikkelingen zoals TL-verlichting en airconditioning bevonden de bouw van doosachtige productiehallen. Dergelijke typen gebouwen pasten in de tijdsgeest van de Wederopbouw om sobere, maar doelmatige gebouwen te realiseren.

De architectuur van naoorlogse fabrieksgebouwen wordt gekenmerkt door een heldere, vaak modernistische vormtaal, zowel in plattegrond als in opstanden, de keuze voor materialen als beton voor de constructie, baksteen of plaatmateriaal voor de gevels en glas in houten of stalen kozijnen. Daken zijn ofwel van glas en staal, van hout of van beton, waarbij het schaaldak het meest typerend is voor de periode van de Wederopbouw.

De toepassing van traditionele materialen, ornamentiek en sierelementen, raakt halverwege de jaren vijftig steeds meer op de achtergrond. Hoewel ook vooraanstaande architecten fabrieksgebouwen ontwierpen werd het grootste deel van de nieuwe fabrieksgebouwen ontworpen door plaatselijke aannemers, ingenieurs en architecten. Het ontwerpen van fabrieksgebouwen bleef vanwege de economische aspecten en de technische eisen vooral het terrein van de ingenieurs. Traditionele architecten zagen de industrie als een weinig toegankelijk werkterrein omdat hier geen ruimte zou zijn om uitdrukking te geven aan hun artistieke aspiraties. Sommige architectenbureaus specialiseerden zich juist op dit terrein zoals het Nijmeegse bureau v/h J. van Hasselt en De Koning nu bekend onder de naam Royal Haskoning.

Materialen

In tegenstelling tot rijksgebouwen, gemeentelijk instellingen en scholen gold er voor particuliere opdrachtgevers geen verplichting voor het aanbrengen van monumentale kunst. Met de oprichting van de Stichting Kunst & Bedrijf werd een poging gedaan ondernemingen kunstopdrachten te laten geven of kunstaankopen te laten doen. Veel bedrijven gingen over tot het aanbrengen of installeren van een of meerdere kunstwerken. Vooral representatieve ruimten als de hal of entree van het kantoorgedeelte waren een gewilde locatie.

Als gevolg van materiaalschaarste na de oorlog werd geëxperimenteerd met alternatieve constructiemethodes. Zo werd in 1947 de mogelijk onderzocht van het oprichten van een fabrieksgebouw met Romneyspanten. Met het toenemen van de druk om een hoge, goedkope productie te halen, nam ook het experiment in de ontwikkeling van nieuwe bouwwerken toe. Beton werd vanwege de schaarste aan bouwmaterialen het bouwmiddel bij uitstek. Dit materiaal leende zich ook goed voor prefabricage. Een bedrijf dat zich specialiseerde in de geprefabriceerde constructieonderdelen voor overspanningen was de N.V. Spanbeton Maatschappij N.S.M. te Koudekerke. De firma leverde o.a. allerlei elementen voor het bouwskelet geleverd volgens een modulairsysteem en bood in de hallenbouw de keuze uit maar liefst 24 verschillende plattegronden en hoogtes.

Een belangrijke ontwikkeling in de industriebouw was de introductie van het enkelvoudige betonnen schaaldak. Deze vinding van de Fransman Freyssinet werd in 1928 gepatenteerd. Het schaaldak bood een aantal voordelen, die in de tijd van materiaalschaarste en vernieuwing van de industrie zeer welkom waren. Door de geringe plaatdikte was er weinig materiaal nodig en kon men, door het geringe gewicht volstaan met relatief lichte fundering. De voorgespannen wapening leverde een grote vrije overspanning op, tot maar liefst 40 meter. Door een minimaal aantal vereiste kolommen bleef er een maximaal vrij indeelbare ruimte over. Twee typen schaaldaken werden veel toegepast het segmentvormige schaaldak en de zaag- of sheddaken. Opmerkelijk is dat veel schaaldaken in de jaren veertig en vijftig werden vervaardigd door de Kon. Ned. Maatschappij voor Havenwerken in Amsterdam dat nagenoeg een monopoliepositie bezat op dit gebied.

Op het gebied van de prefab houtconstructie nam de Doetinchemse firma N.V. NEMAHO een bijzondere plaats in. Dit bedrijf specialiseerde zich in het ontwerpen en produceren van gelijmde houten spantenconstructies. Ten behoeve van de industrie werden met name opslagloodsen geleverd.

Karakteristiek voor veel fabrieksgebouwen is de toepassing van stalen ramen. In 1948 werd door de firma De Vries Robbé een nieuw materiaal voor ramen geïntroduceerd: het aluminium kozijn.

1.9.1 Bedrijf en techniek in de gemeente Lingewaard

Van de aangetroffen fabrieks- en bedrijfsgebouwen is de steenfabriek de *Staatjeswaard* aan de Buitenpolder bij Haalderen het omvangrijkste complex. De steenfabriek floreerde na de oorlog en werd in hoog tempo uitgebreid en valt nog steeds op in het uiterwaardenlandschap door de hoge bakstenen schoorsteen. Aan de Buitenpolder bevinden zich ook nog andere waardevolle bedrijfsgebouwen zoals een complex gevormd door een woonhuis, kantoor en bedrijfsgebouw (nrs.8-10-12). Van een andere aard is het keramisch atelier Het Ambacht in Haalderen dat een belangrijke rol heeft gespeeld bij de versiering van openbare gebouwen en woonhuizen en herinnert aan de belangrijke rol die de toegepaste kunsten hebben gespeeld in de architectuur van de jaren veertig, vijftig en zestig van de vorige eeuw. Andere veel kleinere, maar daarom niet minder belangrijke, bouwwerken zijn de in het gebied aangetroffen transformatorhuisjes die herinneren aan de elektrificatie van het platteland. De gebouwtjes zijn de laatste voorbeelden van dergelijke bouwwerken die opgetrokken zijn in baksteen en een traditioneel karakter hebben. Niet veel later zouden nog slechts prefab betonnen behuizingen voor trafo's geplaatst worden.

Schoorsteen steenfabriek Wienerberger aan de Buitenpolder bij Haalderen.

Bedrijfsgebouw aan de Buitenpolder 12 bij Haalderen.

1.10 Kerken

De kerken gebouwd na de Tweede Wereldoorlog zijn globaal te verdelen in: herstelde bouwwerken en nieuwbouw. Een groot gedeelte van de beschadigde kerken is al tijdens of kort na de oorlog hersteld of herbouwd. Daarnaast ontstonden in de daaropvolgende jaren in de nieuwbouwwijken van de steden nieuwe kerken. Onder invloed van nieuwe materialen, nieuwe bouwprincipes en een verhitte architectuurdiscussie ontstonden nieuwe kerkvormen.

Het herstel van beschadigde kerkgebouwen ontstond in de jaren veertig en werd op twee verschillende wijzen uitgevoerd. Er kon hersteld worden aan de hand van de oorspronkelijke bouwplannen en tekeningen, op een manier dat de herstelwerkzaamheden niet zichtbaar waren, of er werd gebouwd in nieuwe vormen en met nieuwe materialen, als beton, op een manier dat het herstel duidelijk zichtbaar werd. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog besloot men tot een centrale aanpak van de Wederopbouw.

Nieuwbouw

Niet alleen de oorlogsschade was een reden voor nieuwbouw, maar ook vanwege bouwachterstand tijdens de bezette jaren, en ontwikkeling van nieuwe woonwijken was er dringend behoefte aan nieuw kerkbouw. Dit vooral rond de jaren '50. Vlak na de bevrijding kwam er een discussie over de nieuwbouw binnen de kerkelijke

genootschappen op gang. De Nederlandse Hervormde kerk stelde een Bouw- en Restauratiecommissie in en de Katholieke kerk stelde een Wederopbouwcommissie in waarin plannen werden besproken en architectkeuzes voor de nieuwbouw werden gedaan. Daarnaast stimuleerde de overheid de samenwerking tussen kerkgenootschappen en architecten en werden er tentoonstellingen georganiseerd waar oplossingen en voorbeelden werden getoond van hedendaagse kerkgebouwen.⁴

Er werden voor de nieuwbouw van kerken op verschillende manieren subsidies en fondsen verworven, veel inzamelingsacties. Door de Marshallhulp in 1948-1953 kwam er veel geld beschikbaar voor bouwmaterialen en is er dan ook een exponentiële groei van kerkbouw (nieuwbouw) zichtbaar. Daarnaast werd de kerkbouw in de jaren zestig mede ondersteund door de *Wet Premie Kerkbouw*.⁵

Sociaal maatschappelijk aspect

Vanwege de ingrijpende maatschappelijke veranderingen, als bijvoorbeeld de toename in bevolkingsdichtheid, veranderde er veel voor het beeld van dorp en stad. De steden werden uitgebreid met nieuwe woonwijken. Per wijk werden veelal drie kerken gepland: een rooms-katholieke, een hervormde en een gereformeerde kerk.⁶ De ruim opgezette woonwijken boden veel licht, lucht en ruimte. Mensen waren actief op velerlei gebieden en ontplooiden activiteiten in eigen omgeving, zoals het opzetten van sportclubs en buurtverenigingen. Sociale en opvoedkundige organisaties werden door de overheid gestimuleerd, daarnaast waren de mensen actief in de parochies en gemeentes van hun buurtkerk.

Stedenbouwkundige aspecten

De tuinsteden met de daaromheen gegroepede satellietsteden werden na de oorlog niet meer voortgezet. De stedelijke ontwikkelingen in de jaren '40 waren geënt op de wijkgedachte. Dit hield in dat men streefde naar (herstel van) een stedelijke gemeenschap bij het ontwikkelen van stadsdelen, wijken en buurtschappen. Per stadsdeel, wijk of buurtschap waren kerken, scholen, winkels en een centrum met sociaal-culturele functies aanwezig. De rooms-katholieke kerk claimde daarbij de plaats van de kerk. In de woonwijk werd een kerkgebouw altijd op eigen kavelgebouwd met rondom veel ruimte. De kerk kon midden in een woonwijk of aan de rand van de weg zijn geplaatst, maar altijd aan een doorgaande weg en/of op een hoek. Door de openheid werd het gebouw goed zichtbaar en ook stedenbouwkundig het middelpunt van de wijk. De kerk werd omgeven door groen, zoals een park, een wandelgebied en een kinderspeelplaats.

Binnen de gereformeerde en hervormde kerken werden wijkgebonden kerkgemeenten gesticht. De predikant stond dicht bij zijn gemeente. De kerk was een bindende factor tussen meerdere sociale groepen en stond open voor iedereen. Naast kerkdiensten werden er ook andere activiteiten georganiseerd, voor kerkelijken als niet-kerkelijken. De planmatige ontwikkeling van woonwijken resulteerde in een groot aantal kleinere kerkgebouwen.

Architectonische aspecten

De architectuur van het naoorlogse kerkgebouw werd bepaald door de liturgische wijzigingen binnen de rooms-katholiek en protestantse kerk, het toepassen van nieuwe materialen en technieken, buitenlandse ontwikkelingen en het gebruik van een nieuwe kerkplattegrond.

Liturgie

Rooms-katholiek

In het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie besloot de kerk tot een actievere deelname van de gelovige.⁷ Dit kwam in de eredienst tot uitdrukking doordat de priester met het gezicht naar het volk stond en door het gebruik van volkstaal in plaats van het traditionele Kerklatin. Ook het gebruik van de kerkrimte veranderde. Het altaar verschoof naar het midden, voor een nauwer contact tussen priester en gemeente. Gevolg hiervan was dat alle zichtlijnen op het altaar gericht werden. De nevenaltaren moesten teruggetrokken worden opgesteld, het liefst in de zijkapellen. In een kerk met een traditionele plattegrond werd het altaar meestal direct in de viering geplaatst, met het bankenplan nog steeds axiaal opgesteld en gericht op het altaar. Bij een rechthoekige of vierkante plattegrond verschoof het altaar meer naar het midden en kreeg een centraal bankenplan. Het ideaalbeeld in het begin van de jaren zestig was een inloopkerk; midden in de woonwijk, open en uitnodigend en sober. Het gebouw kreeg een open entreeportaal, veel glaswanden en veel sobere, onbewerkte materialen.

⁴ De tentoonstelling: *Nederlands Nieuwe Kerken in 1947-1948*

⁵ Uitleg WPK:

⁶ Incidenteel ook kerken van andere gezindten als; gereformeerd vrijgemaakt, apolistisch etc.

⁷ "...alle gelovigen worden ondergebracht tot dat volledig, bewust en actief deelnemen aan de liturgische vieringen..."

Door ir. G.M. Leeuwenberg ontworpen reeds als gemeentelijk monument beschermde R.K. kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Huissen (1948-1950, toren 1961). Onderdeel van een bebouwingsensemble dat in hoge mate het, grotendeels in het kader van herstel van oorlogsschade ontstane, waardevolle historische stadsbeeld van de zuidelijke helft van de stadskern van Huissen bepaald. Onderdeel van de bebouwing zijn een pastorie, een voormalig klooster, een scholencomplex, winkel-woonhuizen, arbeiderswoningen en een notariswoning.

Protestant

Binnen de Protestantse kerk vond ook vernieuwing plaats. De gevolgen van liturgische wijzingen voor de kerkinrichting van het hervormde kerkgebouw waren vooral terug te vinden in de kerkzaal. Vanaf de jaren vijftig kreeg het woord, het sacrament en de doop een centrale plaats binnen de ruimte. Om de drie-eenheid van de kansel, avondmaalstafel en het doopvont te benadrukken werd het liturgische centrum op een verhoogd gedeelte in de ruimte geplaatst.

Een naoorlogse protestants kerkgebouw werd gekenmerkt door vernieuwingen in de architectuur zoals het gebruik van beton, het toepassen van rondingen en hoeken en afwisselend vlakgebruik. Het interieur wordt gekenmerkt door beslotenheid en mystieke sfeer. Aan het exterieur is de eredienuimte geaccentueerd door een bijzonder gevormd dak als golvend, kegel-, tent- of piramidevormig dak. In de kerkinrichting werden de dwarsaanleg, de centrale aanleg en de basilicale aanleg toegepast.

Kerkvormen

In de jaren vijftig en zestig ontstonden naast de basilica met narthex, de kruiskerk en de centraalbouw, andere niet-traditionele kerkvormen. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden overspanningen door het gebruik van staal vergroot. Door de vernieuwde naoorlogse constructiemethoden en materialen werd het mogelijk af te wijken van de gangbare plattegrond met schip, zijbeuken en absis. De nieuwe kerken kregen grote overspanningen, zichtbare stalen constructies, een rechthoekige of meerhoekige plattegrond of een verdieping. Met stalen spanten werden grote overspanningen gemaakt, zodat de kerkzaal niet met zuilen of pijlers onderbroken werd. Een andere kerkvorm die vaker werd toegepast is de besloten rechthoekige vorm. Een kleine en besloten vorm was een rechthoekig kerkgebouw bestaande uit een hogere kerkzaal met de lagere nevenruimtes rond de zaal gegroepeerd. De entree lag in een ommuurde binnentuin met een hek als portaal.

Het centrale kerkgebouw werd 6-hoekig, 8-hoekig, rond of meerhoekig. Deze vormen herbergen de kerkzaal en nevenruimtes onder één dak met het liturgische centrum in het midden of precies onder het hoogste punt van de overkapping. De verdiepingskerk was een oplossing voor de gecombineerde liturgische en sociaal-culturele functie van het hervormde kerkgebouw. De kerk werd naast de eredienst gebruikt voor verschillende sociale doeleinden.

Materialen

Het gebruik van grove materialen als beton, staal en glas in het kerkgebouw nam toe. De harde materialen werden verzacht door het gebruik van glastoepassingen. Het beton en grindbeton werden grof toegepast met grote grondstenen of als fijner materiaal verwerkt. Daarnaast zijn veel kerkvloeren van leisteen, travertin, natuurstenen plavuizen of gepolijst afval. Staal werd voornamelijk toegepast in constructies zoals grote spanten en overspanningen.

Monumentale kunst

De kunstuitingen bestonden na de oorlog voornamelijk uit vormen van glaskunst zoals glas-in-lood, glas-in-beton en glas-appliqué. Daarnaast werden muurreliëfs, mozaïeken van gekleurd glas, beelden en muur- en wandschilderingen aangebracht.

De naoorlogse kunstenaars werden gedreven door het ideaal van een sterk in de maatschappij verankerde kunst. Zij wilden kunst in dienst van de gemeenschap stellen en dichterbij het volk brengen. Architectuur werd hiervoor het meest geschikte medium om de bevolking eenvoudig met de kunst in aanraking te komen. Gestreefd werd naar een synthese van kunst en architectuur waarin de kunstenaar en architect gelijkwaardig waren. Dit doel werd in de praktijk niet behaald, men was al tevreden met een goede samenwerking.

In de naoorlogse rooms-katholieke kerkgebouwen werd minder monumentale kunst toegepast. De architect had in zijn kerkontwerp inventieve oplossingen voor baksteenverwerking, raampartijen en dominante plafondbwelingen bedacht waardoor voor het aanbrengen van kunstwerken geen muurvlak beschikbaar bleef

1.10.1 Kerken in de gemeente Lingewaard

De gemeente Lingewaard neemt in de provincie Gelderland een unieke positie in vanwege het, voor een gemeente van deze omvang, uitzonderlijk grote aantal cultuurhistorisch waardevolle Rooms-katholieke en Hervormde kerken uit de wederopbouwperiode. Het stads- en dorpsbeeld van nagenoeg alle kernen wordt gemarkeerd en verlevendigd door de silhouetten van fraai vormgegeven door landelijke bekende architecten ontworpen naoorlogse kerken met prominent aanwezige torens. De verklaring hiervoor is eenvoudig: de Betuwe, in het bijzonder de regio Arnhem-Nijmegen, was een van de zwaarst getroffen gebieden van ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog. In Lingewaard deed zich bovendien de uitzonderlijke situatie voor dat in de jaren 1943-1944 het merendeel van de tot dan toe gebouwde kerken verloren ging. Een deel van deze kerken heeft al in de jaren negentig van de vorige eeuw een beschermde status gekregen als gemeentelijk monument. Dit zijn de RK en Hervormde kerken in de historische kern van Huissen, de R.K. kerk Martelaren van Gorkum in Huissen-Zandt, de R.K. Bavokerk in Angeren en de R.K. kerk Onze-Lieve-Vrouwe Moeder van Smarten te Haalderen.

Twee van de belangrijkste kerken, de R.K. St. Martinus kerken van Gendt en Doornenburg, genieten echter nog steeds geen bescherming. Beiden zijn afgelopen jaren door het Gelders Genootschap in samenwerking met de Beleidscommissie Monumenten en Cultuurhistorie geselecteerd voor de gemeentelijke monumentenlijst doch nog steeds niet aangewezen als gemeentelijk monument. Dit laatste is een serieuze bedreiging en zou kunnen betekenen dat op termijn in beide gevallen de harten van de wederopgebouwde dorpen onherstelbaar beschadigd worden. De zeer fraai in een bocht van de dijk in Angeren gelegen Hervormde kerk en de het hart van Bemmelse vormende St. Donatus te Bemmelse genieten eveneens nog geen beschermde status doch bezitten zeker die waarden die een dergelijke status vereist.

De oorlogsschade heeft het Lingewaardse landschap verrijkt heeft met een nieuwe historische laag die een belangrijke hoogwaardige en beeldbepalende bijdrage levert aan het hedendaagse stads- en dorpsbeeld. De architectuur van de Lingewaardse parelketting van kerken wordt gekenmerkt door een grote variatie waarbij de ontwikkeling van de kerkenbouw van Delftse School naar Bossche School in al haar facetten bijzonder goed wordt geïllustreerd. De kerken vormen nog steeds het hart van de herbouwde dorpskernen.⁸

⁸ Zie verder 'Wederopbouwkerken tussen Nederrijn en Waal: een 20ste eeuwse kerkenschat in de gemeente Lingewaard / R.J.A. Crols, - In: Monumenten, Vol 29, No.3 (2008), p12-15.

De opvallende R.K. kerk St. Martinus in Doornenburg is gebouwd in de jaren 1951-1952 en 1961 (toren). Het ontwerp van de kerk is van Ingenieurs- en Architectenbureau De Jongh en Taen te Utrecht i.s.m. dr.ir. Thomas Nix te Rotterdam (hoofdontwerper) en Ingenieurs- en Architectenbureau Taen-Nix te Rotterdam (toren). De kerk, hart van het samen met het kasteel wederopgebouwde Doornenburg, is bijzonder als een voor Lingewaard zeldzaam voorbeeld van een kerk waarin de opvattingen van de Bossche School tot uitdrukking komen.

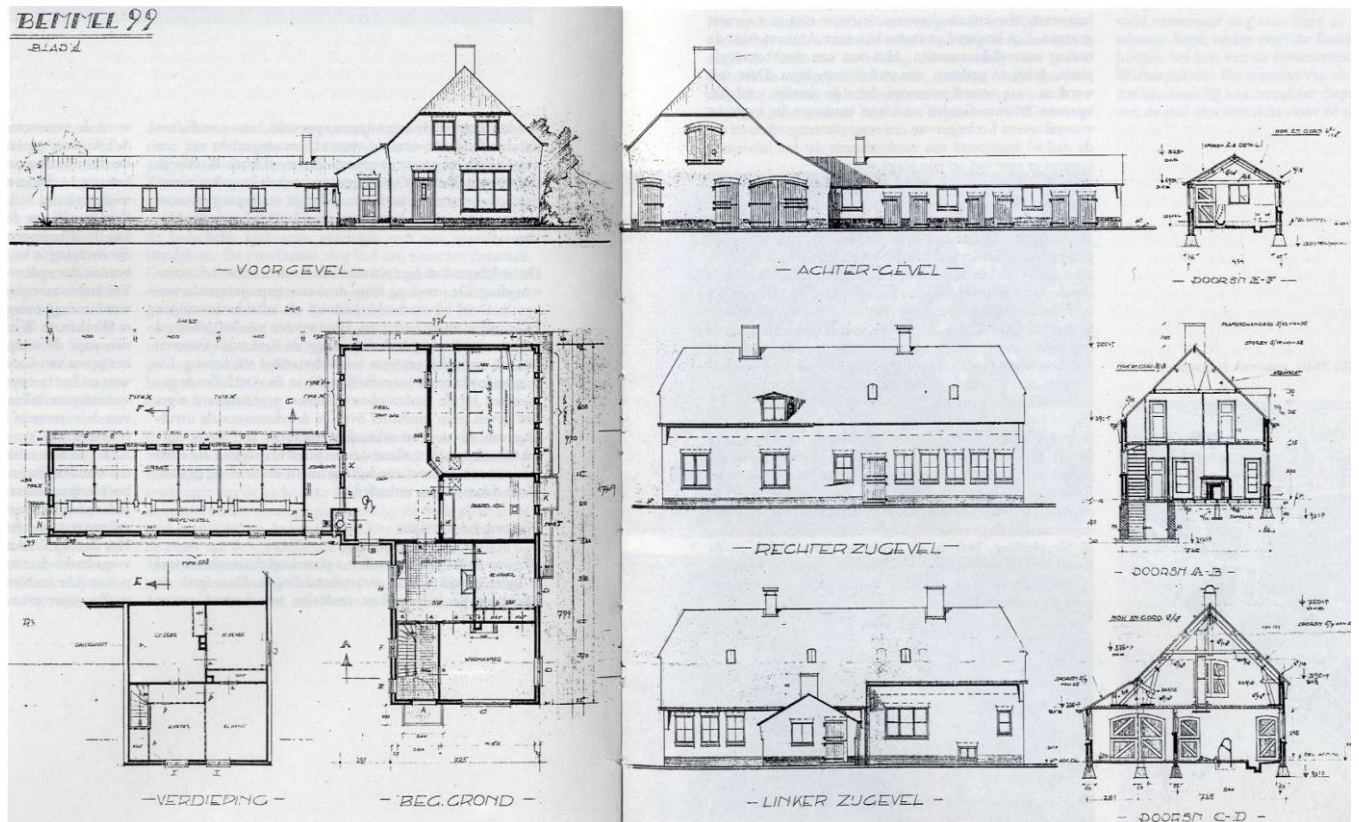
1.11 Boerderijen

Behalve de dorpen en steden had ook het platteland veel te lijden gehad van de oorlogshandelingen. Er werden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dan 8000 boerderijen verwoest. Omdat land- en tuinbouw de belangrijkste middelen van bestaan waren werd de verwoeste cultuurgrond na de bevrijding onmiddellijk weer gereed gemaakt voor gebruik. Het Rijk voorzag in landbouwmachines en de veestapel werd weer op het vooroorlogse niveau gebracht.

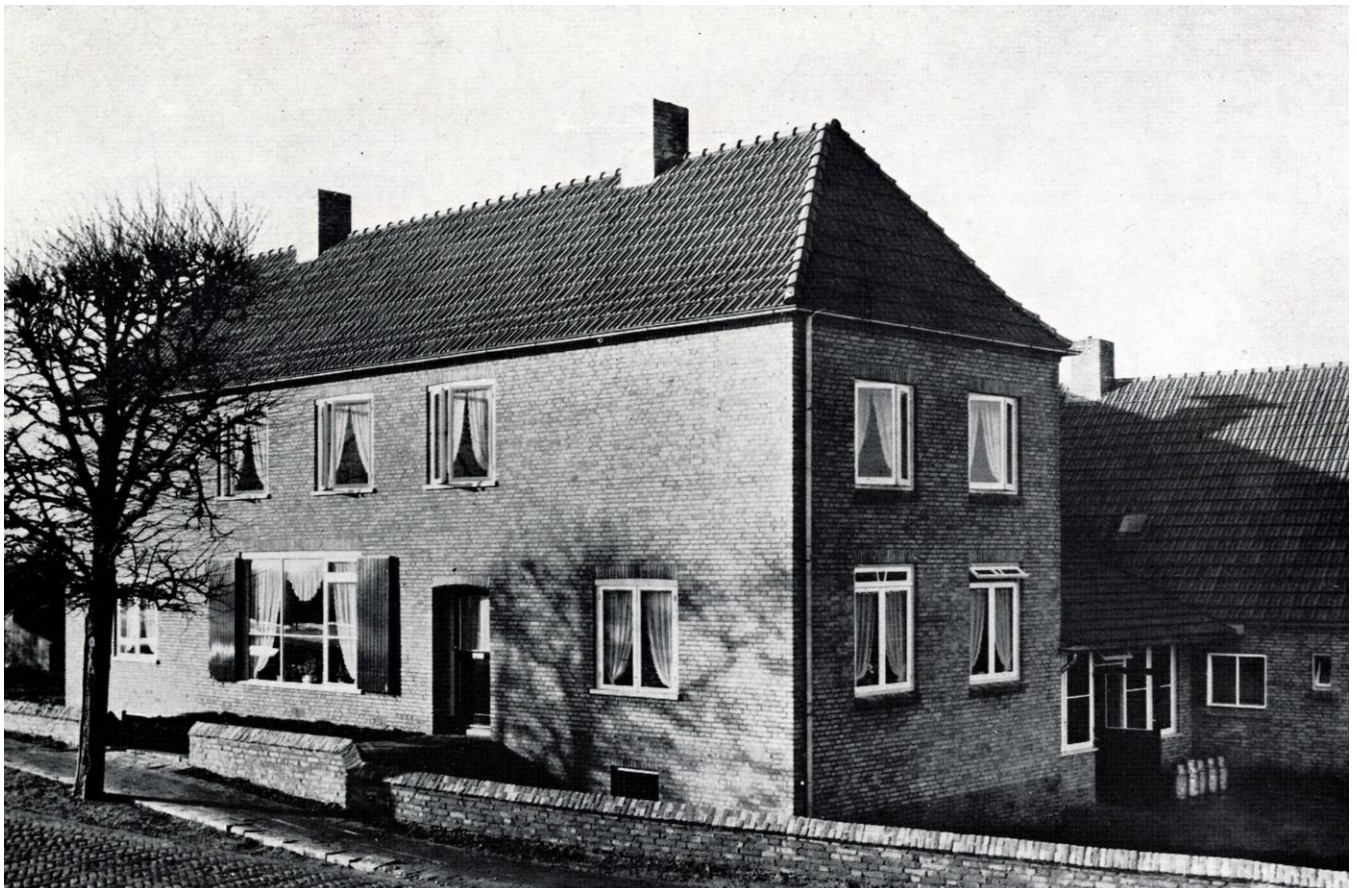
Al snel na de capitulatie werd begonnen met de herbouw en het herstel van tijdens de Duitse inval vernielde boerderijen door het hiervoor verantwoordelijk gestelde Bureau Wederopbouw Boerderijen. Toen de Duitsers in 1942 een bouwstop afkondigden stagneerde ook de boerderijbouw. In de jaren 1944-'45 werd de situatie in de agrarische sector na het vernielen van nogmaals duizenden boerderijen buitengewoon zorgelijk. Getalsmatig werd de grootste schade aangericht in Gelderland en Noord-Brabant. Naast herstelbare schade aan agrarische gebouwen werden in Gelderland 2307 boerderijen volledig vernietigd.

Vanwege de plundering van de Duitsers was de bouwmaterialenindustrie grotendeels vernield of lamgelegd door gebrek aan brandstof en grondstoffen. Dit zorgde voor een groot materiaaltekort na de bevrijding. De bouw van noodboerderijen kwam toch snel op gang en op 31 december 1946 waren er op de erven in Nederland 4479 noodwoningen met 5519 noodstallen in gebruik. Ook werd er dat jaar begonnen met de herbouw van de in '44-'45 vernielde boerderijen. Gedurende de oorlog werd er door de overheid en het bedrijfsleven al gezocht naar bouwmethoden die het tekort aan arbeiders en schaarste aan bouwmaterialen konden opvangen. Diverse systemen van prefabricatie voor met name woningen werden onderzocht op bruikbaarheid. Toen het Bureau Wederopbouw Boerderijen in de eerste oorlogsjaren aan de slag ging met het Wederopbouwprogramma was er de nadrukkelijke wens om min of meer streekeigen agrarische gebouwen te ontwerpen die een moderne bedrijfs-

L.C. van de Bovenkamp en M. van Gulik, ontwerp voor een boerderij voor de gebroeders Klomp aan de Teselaar/Zandsestraat te Bemmel (1952), karakteristiek voor een traditionalistische boerderij uit de jaren veertig en vroege jaren vijftig waarbij woon- en stalgedeelte nog onder één dak gelegen zijn. Vernieuwend element is de dwarsgeplaatste aan het achterhuis gekoppeld varkensschuur als onderdeel van een modern ingedeeld bedrijfsgedeelte (bron: Bosma, K., Wagenaar, C., p.370-371).

Kort na de oorlog gerealiseerde T-boerderij met dwarsschuur aan de Huissensedijk 4-4a naar ontwerp van G. Drexhage, tegenwoordig behorend tot de gemeente Arnhem en onder meer in gebruik als wijkcentrum Het Duifje (uit: Bouwkundig Weekblad, 68 (1950)14/15).

voering mogelijk maakten. Ook na de oorlog was er bij de herbouw van de verwoeste boerderijen aanvankelijk een voortzetting van het beleid om een efficiënte landbouwkundige exploitatie te combineren met het streekeigene. Omdat het bouwtempo door diverse oorzaken achter bleef, gingen er echter steeds meer stemmen op om verregaande standaardisatie in de boerderijenbouw toe te passen. Vanaf ongeveer 1948, toen de boerderijbouw weer redelijk op gang kwam, veranderde er veel op bouw- en bedrijfstechnisch gebied. Dit was van invloed op de vormgeving van de boerderij; de compacte bouwmassa van de traditionele boerderij maakte in de jaren '50 steeds meer plaats voor de gelede bouw, waarin voor het streekeigene karakter minder plaats was.

Vanaf 1949 werd er vanuit de Afdeling Boerderijenbouw, de opvolger van Bureau Wederopbouw Boerderijen, propaganda gevoerd voor een vereenvoudiging in de boerderijenbouw. Er ontstond een flexibel boerderijontwerp. Belangrijkste uitgangspunten voor dit flexibele boerderijontwerp zijn: grote flexibiliteit met betrekking tot indeling en omvang van de bedrijfsruimtes, functionele vormgeving, een efficiënte inrichting, maatregelen die tot verbetering van de bedrijfshygiëne en de brandveiligheid moesten leiden en vooral het reduceren van de bouw- en onderhoudskosten, mede te realiseren door de standaardisatie van bouwonderdelen.

De moderne boerderij van de jaren '50 en '60 werd hierdoor vaak een vertegenwoordiger van de gelede bouw met een grote zelfstandigheid van de onderdelen. Woning, tasruimte en veestallen werden in aparte bouwvolumes ondergebracht, die soms door middel van een tussenlid met elkaar verbonden waren. Een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de moderne boerderij werd geleverd door het door de overheid en het bedrijfsleven in 1958 in Wageningen opgerichte Instituut voor Landbouwbedrijfsgebouwen. Dit onderzoeksinstituut hield zich bezig met de ontwikkeling en bevordering van van fabrieksmatig vervaardigde elementen voor de bouw en inrichting van boerderijen.

Hoewel het traditioneel, streekeigen bouwen niet helemaal verdween werd de naoorlogse boerderij steeds meer een gestroomlijnd agrarisch bedrijf, waarin voor traditie en nostalgie minder plek was.⁹

Het op een oude bouwplaats gelegen in 1949 herbouwde boerderijcomplex Doornik 1 (gemeentelijk monument) bij Bommel, een ontwerp van de bekende Arnhemse architect G. Feenstra in samenwerking met Th.N. Dinnessen (uit: Bouwkundig Weekblad, 68 (1950)14/15, p.239).

1.11.1 Boerderijen in de gemeente Lingewaard

De gemeente Lingewaard valt op door het grote aantal in de jaren 1945-1955 onder invloed van de opvattingen van de Delftse School gerealiseerde boerderijen. Dit in tegenstelling tot veel andere gemeenten waar veelal pas na deze periode nieuwe boerderijen zijn gerealiseerd in een meer geïndustrialiseerde functionele vorm. Veelal betreft het als gevolg van oorlogsschade herbouwde boerderijen. Volgens de gegevens van het Meertens Instituut in Amsterdam zijn in totaal 166 boerderijen herbouwd. Een van de belangrijkste erven uit deze periode, Doornik 1,

⁹ De boerderij in de Wederopbouwjaren / B. Lamberts. - In: Monumenten ; Vol. 28 No. 3 (2007), p. 14-17

gelegen aan de dijk ten westen van Bemmelen, is al begin jaren negentig aangewezen als gemeentelijk monument. Veel herbouwde boerderijen hebben vaak een streekeigen karakter dat tot uitdrukking komt in de toepassing van het type van de T-boerderij. Een bijzondere concentratie van dit type boerderij is gelegen in de buurtschap Baal bij Bemmelen. De voorhuizen van de vaak zeer grote hoeves hebben een voornaam doch sober karakter. Hoewel de boerderijen traditioneel ogen zijn ze gebouwd met gebruikmaking van moderne techniek en zijn nieuwe inzichten voor wat betreft de inrichting van stallen en de bedrijfsvoering in de ontwerpen verwerkt. De boerderij Baalsestraat 6 heeft al een moderne erfopzet waarbij het woongedeelte losgekoppeld is van het bedrijfs gedeelte, hoewel de vormgeving nog traditioneel is. Ook Doornik 1 kent een dergelijke voor de bouw tijd vooruitstrevende opzet. Een curiositeit is de uit kloostermoppen opgetrokken boerderij Spanbroek te Haalderen. De boerderij is ontworpen door de bekende architect H.W. Valk (1886-1973) uit Den Bosch die eveneens de kerken van Haalderen en Huissen-Zand ontwierp.

T-boerderij Groot Baerle aan de Baalsestraat 5 in de buurtschap Klein Baal bij Bemmelen

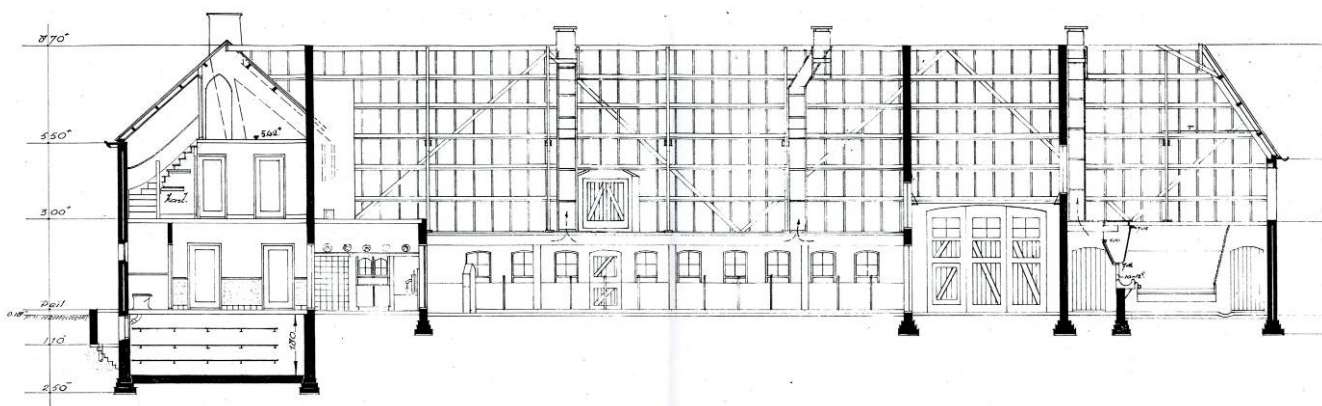

T-boerderij Groot Baerle

Baalsestraat 6, kapitale boerderij met vrijstaand woonhuis.

DOORSNEDE C-D

Langsdoorsnede bouwtekening Groot Baerle (GA Lingewaard).

Opmerkelijke in 1948 uit kloostermoppen opgetrokken volledig gaaf bewaarde enigszins archaïsch aandoende T-boerderij Spanbroek aan de Zandheuvel bij Haalderen (architect H.W. Valk).

1.12 Oorlogsmonumenten

De Wederopbouwperiode is de tijd van het hoopvol vooruitkijken naar de toekomst, maar niet zonder het recente, pijnlijke verleden te vergeten. Daarom zijn oorlogsmonumenten van wezenlijk belang. De gedenktekenen die uit de periode 1945-1965 bewaard bleven zijn monumenten in de dubbele betekenis van het woord. Om tot bescherming over te gaan dienen ze wel aan de criteria getoetst te worden.

In Lingewaard bevinden zich verschillende oorlogsmonumenten waarvan de uit 1946 daterende kapel op 'De Heuvel' bij Bommel en het monument op de RK begraafplaats in Huissen-Stad al zijn aangewezen als gemeentelijke monument. Overige voor bescherming in aanmerking komende oorlogsmonumenten staan o.a. op de hoek van de Pannerdensedeweg en de Blauwe Hoek in Doornenburg en aan de Kinkelenburglaan te Bommel.

Oorlogsmonument (1957) aan de Kinkelenburglaan in Bommel van de bekende kunstenaar Jac. Maris (1900-1996).

2 **Tabel quickscan-inventarisatie en waardering**

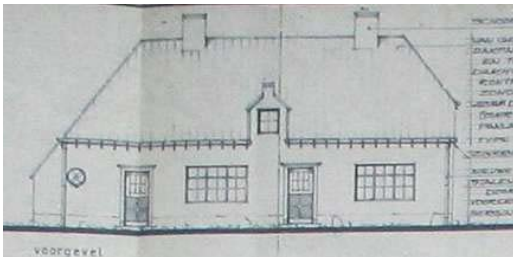
De inventarisatieresultaten zijn per kern geordend op bouwtype en vervolgens per bouwtype op straat en huisnummer.

Adres	Type bouwwerk	Ontwerp/ Bouwjaar	Waardebepaling en bijzonderheden
<p>ANGEREN</p> 			
<p>PARTICULIERE WONINGBOUW</p>			
<p>Molenstraat 13 te Angeren</p> 	<p>Winkel-woonhuis</p>	<p>Ca.1946-1956</p>	<p>Markant op de hoek van de Molenstraat en de Zahnstraat gelegen voormalig winkel-woonhuis. Het ontwerp toont invloeden van de opvattingen van de Delftse School. De hoofdvorm verwijst naar de voor de Betuwe karakteristieke T-boerderij</p> <p>Categorie A /A+</p>

COMPLEXMATIGE WONINGBOUW

Pastoor Versteeghstraat 1 tm13 / 2 tm18
 Kerkstraat 23-25, 27, 29 / 24-26, 28-30
 te Angeren

Woonhuizen

Ca.1946-1948
 (Charles H.B. Estourgie)

Gemeente-architect Charles H.B. Estourgie ontwierp deze woningwetwoningen gelijktijdig met gelijksoortige tuindorpachtige complexen in Bemmel, Doornenburg, Gendt (gemeentelijk monument) en Haalderen. De verschillende typen woningen vallen op door de toepassing van hoogwaardige ambachtelijke bouwmaterialen conform de opvattingen van de Delftse School. De verplichting tot streekeigen bouwen komt tot in de architectuur tot uitdrukking in verwijzingen naar agrarische bouwkunst. Sommige woningen doen zelfs denken aan de voorhuizen van boerderijen en borduren tevens voort op al in de jaren '20 ontwikkelde landarbeiderswoningen. Bij dergelijke woningen hoorden vaak schuurtjes voor kleinvee en ruime (moes)tuinen zodat de bewoners in zekere mate zelfvoorzienend konden zijn. Zoals alle woningwetwoningen zijn ook deze woningen gerenoveerd waarbij de karakteristieke raamindelingen en kenmerkende voordeuren verloren zijn gegaan. Deze zijn echter eenvoudig weer te herstellen evenals de nu nog maar ten dele aanwezige ligusterhagen. Één dubbele woning is sterk aangetast door het wit en grijs schilderen van de gevels. Een ingreep die moeilijk door reiniging te herstellen is zonder de baksteen aan te tasten. Het voor de wederopbouw van Angeren karakteristieke complex bezit een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.

Categorie A/A+

KERKEN

Molenstraat to 2 te Angeren

Hervormde kerk

Ca.1950-1955
(J.G.A. Heineman te Velp)

Zeer fraai in een bocht van de dijk gesitueerde in 1951 in de stijl van de Delftse School herbouwde Hervormde kerk. Het ontwerp is van de hand van de bekende Gelderse architect J.G.A. Heineman (1889-1959). Een van de weinige kort na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerde Protestantse kerken in de gemeente Lingewaard. De nabij gelegen RK kerk heeft reeds de status van gemeentelijk monument. Het eenvoudige kerkgebouw heeft samen het omringende terrein een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.

Categorie A+

BOERDERIJEN

Kamervoorst 52 te Angeren

Boerderijcomplex met schuur

Ca.1948-1955

In het buitengebied ten zuidwesten van Angeren gelegen fraai en vrij gaaf bewaard boerderijcomplex bestaande uit een in streekeigen trant gebouwde forse hallehuis-boerderij. Een van de belangrijkste en laatste voorbeelden van dit type uit de naoorlogse jaren in de gemeente Lingewaard.

Categorie A/A+

Lodderhoeksestraat 17 te Angeren

Boerderijcomplex

Ca.1947-1950

T-Boerderij met bijgebouwen in de trant van de Delftse school. De boerderij heeft enige wijzigingen ondergaan voor wat betreft de raamdeling en het vervangen van de voordeur. Een van de best bewaarde voorbeelden van een vroeg naoorlogse T-boerderij in het noordelijk deel van de gemeente Lingewaard.

Categorie A/A+

BEMMEL

PARTICULIERE WONINGBOUW

Bloemenstraat 1 (Doornik) te Bemmelland

Woonhuis

Ca. 1947-1950

Villa-achtig traditionalistisch woonhuis gelegen in het buitengebied nabij Doornik. Het pand is beeldbepalend gesitueerd op de hoek van de Bloemenstraat en de Vossepelsestraat.

Categorie A

<p>Dorpsstraat 85 te Bommel</p> 	Villa	Ca.1946-1955	<p>Voorname in een traditionalistische trant met invloeden van de Delftse School gebouwde villa. De enigszins archaisch aandoende toepassing van kloostermoppen doet sterk denken aan het werk van de architect H..W. Valk (1886-1973) (kerken Haalderen en Huissen-Zand). Het door een forse tuin omgeven pand is beeldbepalend gelegen op de hoek van de Dorpsstraat en de Leemkuilselaan.</p> <p>.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Herckenrathweg 2 te Bommel</p> 	Villa		<p>Aanzienlijke landhuisachtige villa in een traditionalistische trant met invloeden van de Delftse School. Het door een forse tuin omgeven pand is beeldbepalend gelegen aan de Herckenrathweg in de as van de Dorpsstraat. Het pand heeft enige wijzigingen ondergaan.</p> <p>.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>De Pas 13 (De Pas) te Bommel</p> 	Villa		<p>Opvallende en rijk gedetailleerde in het buitengebied in de buurtschap De Pas gelegen villa. Een van de best bewaarde voorbeelden van een in de stijl van de Delftse School gebouwde villa/landhuis.</p> <p>.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Dr. Poellstraat 4 te Bommel</p> 	Woonhuis	C.1950-1955	<p>Vrijstaand woonhuis in de stijl van de Delftse School. Het pand maakt deel uit van een van een kleine reeks vergelijkbare woonhuizen aan de westzijde van de Dr. Poellstraat.</p> <p>.</p> <p>Categorie A/B</p>

<p>Dr. Poellstraat 6 te Bommel</p> 	Woonhuis	C.1950-1955	<p>Vrijstaand woonhuis in de stijl van de Delftse School. Het pand maakt deel van een van een kleine reeks vergelijkbare woonhuizen aan de westzijde van de Dr. Poellstraat.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Teselaar 59 te Bommel</p> 	Woonhuis	Ca.1947-1955	<p>Voorname villa in de stijl van de Delftse School. Een van de belangrijkste en best bewaarde voorbeelden in Lingewaard</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Teselaar 69 te Bommel</p> 	Woonhuis	Ca.1950	<p>Voor de Delftse School karakteristiek woonhuis. Ter linkerzijde van het woonhuis bevindt zich een ouder, uit jaren rond 1900 daterend, woonhuis dat mogelijk gelijktijdig met de bouw van het woonhuis is verbouwd.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Teselaar 71 te Bommel</p> 	Bungalow	Ca.1945-1950	<p>Het voor de wederopbouwperiode nieuwe bouwtype van de bungalow wordt slechts in beperkte mate aangetroffen in Lingewaard. De onderhavige bungalow is een van de meer bijzondere exemplaren en bovendien gelegen aan een straat met meerdere villa's. De woning lijkt , hoewel hoogwaardig verbouwd, recentelijk aanzienlijk gewijzigd.</p> <p>Categorie A/B</p>

Vossenhol 49, 51, 53, 55-57, 59, 61 te Bemmel	Woonhuizen	Ca.1950-1955	<p>Ensemble villa's en middenstandswoningen gelegen aan de rand van het dorp en het wederopbouw gebied rond De Boswei. De woningen zijn allen zorgvuldig gedetailleerd en zijn karakteristieke voorbeelden van de architectuur van de Delftse School. Diverse woningen zijn iets rijker uitgevoerd zoals nr.49 en de nrs.55-57. De raamindeling is merendeels gewijzigd. De woningen vormen een fraaie afsluiting van de dorpskern aan de noordwestzijde van de dorpskern.</p>
			Categorie A en B
			
			
			

COMPLEXMATIGE WONINGBOUW

Bosweistraat 2, 4-6, 8, 12-14, 16-18, 20, 22-24, 26-28, 30-32, Van Bronkhorststraat 15-17, 19-21, 23-25, 27-29 / 24-24a-26, 28-30, 32-34 en Cuperstraat 13-15, 17-19, 21-23, 25-27, 29-31/38, 48-50, 52-54, 56-58, 60-62 te Bemmel

Woningwetwoningen

Ca.1946-1948

Gemeente-architect Charles H.B. Estourgie ontwierp deze woningwet-woningen gelijktijdig met gelijksoortige tuindorppachtige complexen in Angeren, Doornenburg, Gendt (gemeentelijk monument) en Haalderen. De verschillende typen woningen vallen op door de toepassing van hoogwaardige ambachtelijke bouwmaterialen conform de opvattingen van de Delftse School alsmede het gebruik van moderne bouwmaterialen als Perforavloeren. De verplichting tot streekeigen bouwen komt tot in de architectuur tot uitdrukking in verwijzingen naar agrarische bouwkunst. Sommige woningen doen zelfs denken aan de voorhuizen van boerderijen doch borduren tevens voort op al in de jaren '20 ontwikkelde landarbeiderswoningen. Bij dergelijke woningen hoorden vaak schuurtjes voor kleinvee en ruime (moes)tuinen zodat de bewoners in zekere mate zelfvoorzienend konden zijn. Zoals alle woningwetwoningen zijn ook deze woningen gerenoveerd waarbij de karakteristieke raamindelingen en kenmerkende voordeuren verloren zijn gegaan. Deze zijn echter eenvoudig weer te herstellen evenals de nu nog maar ten dele aanwezige ligusterhagen. De woningen bezitten een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde en vormen samen met de woningen aan de Essenpasstraat en omgeving in Gendt de belangrijkste voorbeelden van als tuindorp ontworpen naoorlogse woonwijken in Lingewaard.

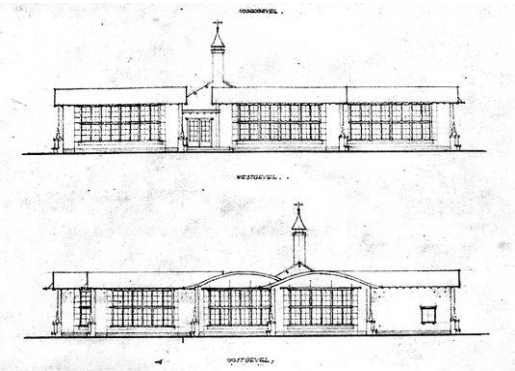
Categorie A+

<p>Teselaar 31-33 te Bommel</p> <p>Maycretewoning a/d Hatertseweg te Nijmegen</p>	<p>noodwoningen</p>	<p>Ca.1947</p>	<p>Dubbele Maycrete noodwoning uit ca.1946-1947. Een Maycretewoning is een prefabwoningtype dat na de Tweede Wereldoorlog op diverse plaatsen in Nederland gebouwd is als noodwoning. De naam is een samenvoeging van de naam van de ontwerper, de Amerikaanse architect Bernard Maybeck en het Engelse woord 'concrete', dat beton betekent. In totaal zijn in Nederland ten minste 930 van deze woningen gebouwd, grotendeels in Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland. Vergelijkbare, inmiddels als monument beschermde, woningen zijn o.a te vinden in de wijk Alteveer in Arnhem en in de wijk Hatert in Nijmegen. Elders in het land zijn veel Maycretewoningen inmiddels gesloopt. De dubbele woning heeft een hoge zeldzaamheidswaarde als enig voorbeeld van een Maycretewoning in Lingewaard en is tevens zowel van belang als voorbeeld van een noodwoning als van systeembouw.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>HORECA en WINKELS</p>			
<p>Dorpsstraat 52 te Bommel</p> 	<p>Cafe/woonhuis/ bakkerij</p>	<p>1948 Johs. Sluijmer te Enschede</p>	<p>Het Wapen van Bommel is in 1948 gebouwd naar ontwerp van de bekende architect Johs. Sluijmer (1894-1979) in opdracht van de familie Janssen-Schellings als cafe-woonhuis en bakkerij. In de loop der tijd werd het pand uitgebreid met een garage, berging, schuur en een 'ontspanningszaal' (1952/1962). Belangrijkste voorbeeld in Bommel van een horecagelegenheid uit de wederopbouwperiode, markant gesitueerd op de hoek van de Dorpsstraat en de Loostraat op korte afstand van de door Sluijmer na oorlogsschade herstelde St. Donatuskerk.</p> <p>Categorie A/A+</p>

De Plak 17 te Bemmel	Winkel-woonhuis	Ca.1948-1950	Voormalig winkel-woonhuis. Op het moment van opname nog vrij gaaf aanwezig doch inmiddels verbouwd. Goed voorbeeld van een in de stijl van de Delftse School gebouwd winkelpand.
			Categorie A

SCHOLEN

Cuperstraat 7 te Bemmel	Basisschool Pius X	1954-1955 (H.W. Valk G.H.F. Valk) sgraffito wandkunst 1959 (L. Manche)	<p>Deze voor Lingewaard typologisch zeldzame hallenschool behoort tot een cluster scholen uit de wederopbouwperiode. Concentratie van functies is kenmerkend voor veel wederopbouw- en uitbreidingsplannen zowel in de steden als in de dorpen op het platteland. De school is ontworpen door de bekende Bossche architecten H.W. Valk (1886-1973) en G.H.F. Valk. Zij ontwierpen in Lingewaard o.a. de kerk van Haalderen. Een van de kopgevels is voorzien van een fraai sgraffito kunstwerk van de hand van beeldend kunstenaar L. Manche. De sgraffitotechniek beleefde in de naoorlogse jaren zijn laatste bloeiperiode. Het gebouw heeft diverse wijzigingen ondergaan. Nader onderzoek biedt inzicht in de nog aanwezige waarden.</p>
			
		Categorie A+	

<p>Cuperstraat 9 te Bemmel</p> 	<p>Openbare Basisschool De Regenboog (vm VGLO school Maria Visitatie)</p>	<p>1955 (Charles H.B. Estourgie)</p>	<p>Eenvoudig schoolgebouw gebouwd als VGLO school voor meisjes in 1955 ontworpen door Charles H.B. Estourgie.</p>
<p>Dorpsstraat 10 te Bemmel</p> 	<p>De Vlinderboom SBO (vm Werenfridus-school BLO)</p>	<p>1955 (Charles H.B. Estourgie / kunst Kees Bererendsen)</p>	<p>Op een opmerkelijke plattegrond gebouwde BLO school naar ontwerp van gemeente-architect Charles H.B. Estourgie. De school is in het kader van de 1% regeling voorzien van een kunstwerk van de Huissense kunstenaar Kees Berendsen. Het complex heeft een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.</p>

Categorie A/B

Categorie A/A+

<p>Flierenhofstraat 34 te Bemmell</p> 	<p>Jenaplan basisschool Donatushof</p>	<p>1960</p>	<p>De toen nog Donatusschool geheten school werd in 1960 gebouwd als derde basisschool in Bemmell. In 1966 werd het Jenaplan-onderwijs ingevoerd.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>KERKEN</p>			
<p>Markt 7 te Bemmell</p> 	<p>RK kerk</p>	<p>1950-1951 (Johs. Sluijmer)</p>	<p>Sint Donatus te Bemmell na oorlogschade gerestaureerd door de bekende Enschedese architect en kerkenbouwer Johs. Sluijmer (1894-1979) in 1950-1951. Sluijmer ontwierp met zijn zoon eveneens de St. Martinus in Gendt. Exemplarisch voorbeeld van de restauratieopvattingen in eerste naoorlogse jaren.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Markt 5 te Bemmell</p> 	<p>Pastorie</p>	<p>Ca. 1950-1951</p>	<p>Pastorie RK kerk St. Donatus gebouwd naar ontwerp van de bekende architect Johs. Sluijmer Sluijmer (1894-1979). Het pand heeft een ensemblewaard in relatie tot de kerk en is een voor de naoorlogse jaren karakteristiek voorbeeld van een RK pastorie.</p> <p>Categorie A/A+</p>

BOERDERIJEN

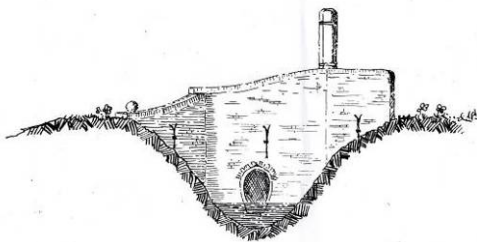
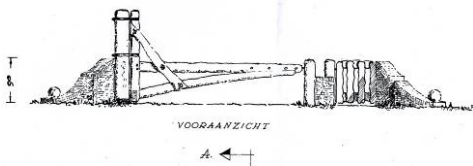
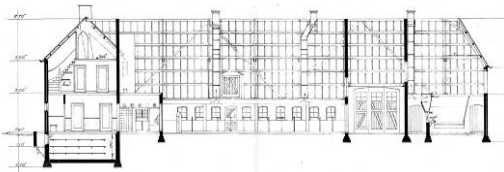
Baalsestraat 5 (Baal) te Bommel

T-boerderij

1947
(L.C. vd
Boven-
kamp)

Fors boerderijcomplex, beeldbepalend onderdeel van de direct ten oosten van het dorp Bommel gelegen buurtschap Baal. Het complex is ontworpen door L.C. vd Bovenkamp uit Holten (Ov.) in 1947. In zijn ontwerp zijn de nieuwste inzichten op landbouwkundig gebied verwerkt. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen.

De schuur heeft een bijzondere vorm gekregen met een eigentijdse interpretatie van de Betuwse overstek.

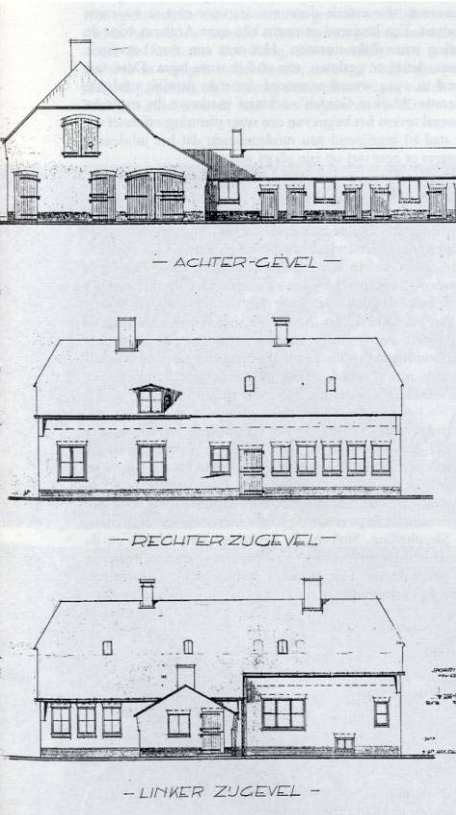

Categorie A+

<p>Baalsestraat 6 (Baal) te Bemmel</p> 	<p>Boerderij</p>	<p>Ca. 1947 (L.C. vd Bovenkamp ? uit Holten)</p>	<p>Aanzienlijk boerderijcomplex, beeldbepalend onderdeel van de direct ten oosten van het dorp Bemmel gelegen buurtschap Baal. Het complex is mogelijk ontworpen door L.C. vd Bovenkamp uit Holten (Ov.) in 1947. In zijn ontwerp zijn de nieuwste inzichten op landbouwkundig gebied verwerkt. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen. De schuur heeft een bijzondere vorm gekregen met een eigentijdse interpretatie van de Betuwse overstek.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Baalsestraat 7 (Baal) te Bemmel</p> 	<p>Boerderij</p>	<p>in 1948 - 1950. (H.A. en G. Pothoven)</p>	<p>Kapitaal boerderijcomplex, beeldbepalend onderdeel van de direct ten oosten van het dorp Bemmel gelegen buurtschap Baal. Het complex is ontworpen door de bekende architecten ir. H.A. en G. Pothoven (1915-1997) in 1948 -1950. In hun ontwerp zijn de nieuwste inzichten op landbouwkundig gebied verwerkt. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen. De boerderij is een bijzonder vroeg voorbeeld van het loskoppelen van het woon- en bedrijfsgedeelte, hetgeen vanaf het midden van de jaren vijftig gebruikelijk zou worden bij toen ontwikkelde meer functionalistische boerderijtypen die door een groot deel van Nederland kunnen worden aangetroffen.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Dikselsestraat 4 te Bemmel</p> 	<p>Woonhuis met schuren</p>	<p>Ca.1950</p>	<p>Woonhuis met bedrijfsgedeelte. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Dikselsestraat 5 te Bemmel</p> 	<p>T-boerderij</p>	<p>Ca.1950</p>	<p>Forse vrij gaaf bewaarde T-boerderij. Het complex is gelegen ten zuiden van de Dikselsestraat. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen. Ook de toegangsbrug is door de architect ontworpen.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Heuvelsestraat 14 te Bemmel</p> 	<p>Boerderij</p>	<p>Ca.1950</p>	<p>Fraai gesitueerd boerderijcomplex genaamd Den Heuvel, beeldbepalend gelegen in een bocht van de Heuvelsestraat nabij de hier gelegen kapel. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen. Opvallend is het haaks op het achterhuis geplaatste voorhuis.</p> <p>Categorie A/A+</p>

<p>Karstraat 82 te Bemmel</p> 	T-boerderij	Ca.1947-1955	<p>Fors vrij gaaf bewaard boerderijcomplex beeldbepalend gesitueerd aan de westzijde van de Karstraat. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Teselaar 82 te Bemmel</p> 	Hallehuisboerderij	1952 (L.C. van de Bovenkamp en M. van Gulik)	<p>Op de hoek van de Teselaar en de Zandsestraat aan de rand van dorpskern van Bemmel gelegen gelegen boerderijcomplex. ontworpen in 1952 door L.C. van de Bovenkamp (1914-?) en M. van Gulik (architectenbureau Holten/Groesbeek) voor de gebroeders Klomp. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen. Vernieuwend element is de dwarsgeplaatste, aan het achterhuis gekoppelde, varkensschuur (bron: Bosma, K., Wagenaar, C. , p.370-371).</p> <p>Categorie A/A+</p>

<p>Waaldijk 5b te Bemmell</p> 	Landbouwschuur	Ca.1950	<p>Forse landbouwschuur, beeldbepalend onderdeel van het ten zuiden de oude dorpskern van Bemmell aan de dijk gelegen voormalige brouwerijcomplex De Arend waarvan het hoofdgebouw een bescherming van rijksweg geniet. De nieuwste inzichten op landbouwkundig gebied zijn in ontwerp verwerkt. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen. De schuur wordt binnenkort verbouwd tot woning. Een status als gemeentelijk monument is afhankelijk van de resultaten van de voorgenomen verbouwing.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Waaldijk 20 (Doornik) te Bemmell</p> 	T-boerderij	Ca.1947-1950	<p>Fraai aan de voet van de dijk gelegen boerderijcomplex, gelegen tussen de buurtschappen Doornik en de Pas ten westen van het dorp Bemmell. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Waaldijk 1 te Bemmel</p> 	Boerderij?	Ca.1946-1950	<p>Buitendijks gesitueerd boerderijachtig pand uitgevoerd in de stijl van de Delftse School. Het pand vormt samen met het tegenoverliggende voormalige dijkmagazijn een karakteristiek ensemble aan de dijk. Het gebouw heeft een typologische waarde. De ramen zijn gedeeltelijk in gewijzigde vorm, vernieuwd.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>Zandsestraat 14 te Bemmel</p> 	Boerderij	Ca.1946-1955	<p>Forse vrij gaaf bewaarde hallehuisboerderij met een aan de westzijde van het voorhuis gesitueerd, tot het oorspronkelijke plan behorend, aangebouwd tuin/theehuis. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen dienden karakter te krijgen.</p> <p>Categorie A+</p>
INFRASTRUCTUUR			
<p>Waaldijk 9 (Doornik) te Bemmel</p> 			<p>Prominent aan de Waaldijk gelegen voormalig veerhuis, gebouwd in de stijl van de Delftse School. In de loop der jaren op onderdelen gemoderniseerd doch zeldzaam als bouwtype en bezit een hoge historische waarde. Ramen en deuren zijn over het algemeen in gewijzigde vorm vernieuwd.</p> <p>Categorie A/B</p>

Oorlogsmonumenten

Kinkelenburglaan bij 6 (gemeentehuis)

Sculptuur

1957
Jac. Maris

In natuursteen en brons uitgevoerd oorlogsmonument naar ontwerp van de bekende kunstenaar Jac. Maris (1900-1996). Het gedenkteken staat symbool voor het leed van de Tweede Wereldoorlog. De mannenfiguur rijst op uit de puinhopen van een verwoeste plaats en roept wanhopig 'Waarom ik?'.

Categorie A+

DOORNENBURG

PARTICULIERE WONINGBOUW

Pannerdenseweg 46 te Doornenburg

Woonhuis

Ca.1950

Beeldbepalend op de hoek van de Pannerdenseweg en de Kerkstraat gelegen villa in de stijl van de Delftse School. De raamindeling van de vensters is gewijzigd. Aan de zijde van de Kerkstraat is recentelijk een serre toegevoegd.

Categorie A/B

Pannerdenseweg 72? te Doornenburg	Woonhuis	Ca.1950-1955	<p>Markant gesitueerde in opdracht van de steenfabrikant Terwindt gebouwde bungalow. Het door een ruime tuin omgeven pand is een belangrijkste voorbeelden in de gemeente Lingewaard van dit voor de naoorlogse jaren nieuw type woonhuis. Op dit moment zijn er plannen in voorbereiding om in een deel van de tuin te bebouwen.</p>	
				<p>Categorie A/A+</p>
<p>COMPLEXMATIGE WONINGBOUW</p>				
<p>Duisterestraat 6-Vlastenstraat 28, 8-10, 12-14, Vlastenstraat 4-6, 8-10, 12, 14-16, 18, 20-22, 26-28 / 3-5, 7-9, 11, 13-15, 17, 19-21, 23-25 Van Heckstraat 5 - Vlastenstraat 2 Van Heckstraat 7 - Vlastenstraat 1 te Doornenburg</p>	Woonhuizen	<p>Ca.1946-1948 (Charles H.B. Estourgie)</p>	<p>Gemeente-architect Charles H.B. Estourgie ontwierp deze woningwet woningen gelijktijdig met gelijksoortige tuindorppachtige complexen in Angeren, Bemmelen, Gendt (gemeentelijk monument) en Haalderen.</p> <p>De verschillende typen woningen vallen op door de toepassing van hoogwaardige ambachtelijke bouwmaterialen conform de opvattingen van de Delftse School. De verplichting tot streekeigen bouwen komt tot in de architectuur tot uitdrukking in verwijzingen naar agrarische bouwkunst. Sommige woningen doen zelfs denken aan de voorhuizen van boerderijen en borduren tevens voort op al in de jaren '20 ontwikkelde landarbeiders woningen. Bij dergelijke woningen hoorden vaak schuurtjes voor kleinvee en ruime (moes)tuinen zodat de bewoners in zekere mate zelfvoorzienend konden zijn. Zoals alle woningwetwoningen zijn ook deze woningen gerenoveerd waarbij de karakteristieke raamindelingen en kenmerkende voordeuren verloren zijn gegaan. Deze zijn echter eenvoudig weer te herstellen evenals de nu nog maar ten dele aanwezige ligusterhagen. Één dubbele woning is sterk aangetast door ophoging.</p> <p>Het voor Doornenburg, op basis van de wederopbouw- en uitbreidingsplannen, gerealiseerde beeldbepalende complex bezit een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.</p>	
				<p>Categorie A+</p>
				
				

KERKEN

Pannerdensedeweg 50 te Doornenburg

RK kerk

1951-1952
(kerk),
1960-1961
(toren)
(Dr.ir.
Thomas
Nix)
(kunst o.a
Dr. B.J.
Welten en
Gerard
Héman)

De fraaie RK St. Martinuskerk is tot stand gekomen naar een ontwerp van Thomas Nix, dat enerzijds de vernieuwende opvattingen over de bouw van kerken van de Bossche School representeert en anderzijds nog de kenmerken van de Delftse School vertoont. De kerk was en is nog steeds het hart van het dorp Doornenburg zoals dit herrees op basis van het wederopbouwplan van G.L. van Straaten. De kerk is niet alleen op zichzelf van belang doch ook als onderdeel van het voor Lingewaard unieke parelsnoer van door bekende architecten na de oorlog ontworpen kerken waarbij iedere kern één of zelfs meerdere nieuwe kerken kreeg. Vrijwel al deze kerken zijn uitgevoerd onder invloed van de Delftse School. In Gelderland is Lingewaard de enige gemeente met een dergelijke collectie kerken. In 2004 is door het Gelders Genootschap in opdracht van de toenmalige monumentencommissie een redengevende beschrijving ten behoeve van een plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst opgesteld van de kerk. Dit heeft tot op heden nog niet geleid tot een daadwerkelijke aanwijzing.

Categorie A+

OORLOGSMONUMENTEN

Pannerdensedeweg / Blauwe Hoek Doornenburg	Sculptuur met aanleg	1958 Van Donsel	In natuursteen en brons door de kunstenaar Van Donsel uitgevoerd oorlogsmonument gelegen op de plaats van het koor van de voorganger van de huidige kerk. Tijdens de restauratie van april 2001 heeft het monument een andere indeling gekregen.
			Categorie A+

BOERDERIJEN

Duisterestraat 35 te Doornenburg	Boerderij	Ca.1950-1955	Boerderijcomplex De Woerd. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt nog ten dele de opvattingen van de Delftse School doch is versoberd en moderner uitgevoerd. Het streekeigene is niet meer aanwezig en het woonhuis is losgekoppeld van het bedrijfsge-deelte zodat een gelede boerderijvorm is ontstaan die in de jaren zestig verder zou worden doorgevoerd. Het complex is representatief voor de overgangs-fase in de jaren '50 tussen traditio-nalistische en meer funtionalis-tische boerderijcomplexen
			Categorie A/A+
Duisterestraat 41 te Doornenburg	Boerderij	Ca.1950-1955	Boerderijcomplex. De zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt nog ten dele de opvattingen van de Delftse School doch is versoberd en moderner uitgevoerd. Het streekeigene is niet meer aanwezig en het woonhuis is losgekoppeld van het bedrijfsgedeelte zodat een gelede boerderijvorm is ontstaan die in de jaren zestig verder zou worden doorgevoerd. Het complex is representatief voor de overgangs fase in de jaren '50 tussen traditio-nalistische en meer funtionalis-tische boerderijcomplexen
			Categorie A/A+

Haalderen

PARTICULIERE WONINGBOUW

Van der Mondeweg 25 te Haalderen

Vrijstaand
woonhuisCa.1946-
1950

Zorgvuldig gedetailleerd vrijstaand woonhuis in de stijl van de Delftse School. Het pand is in de loop der tijd op onderdelen gewijzigd en uitgebreid.

Categorie A

COMPLEXMATIGE WONINGBOUW

Domakkerstraat, Kolkweg en Sallandstraat te Haalderen

Woningwetwoning-
en

Ca. 1946-
1948
Charles
H.B.
Estourgie

Gemeente-architect Charles H.B. Estourgie ontwierp deze woningwet-woningen gelijktijdig met gelijksoortige tuindorpachtige complexen in Angeren, Bemmel, Doornenburg en Gendt (gemeentelijk monument). De verschillende typen woningen vallen op door de toepassing van hoogwaardige ambachtelijke bouwmaterialen conform de opvattingen van de Delftse School alsmede het gebruik van moderne bouwmaterialen als Perforavloeren. De verplichting tot streekeigen bouwen komt tot in de architectuur tot uitdrukking in verwijzingen naar agrarische bouwkunst. Sommige woningen doen zelfs denken aan de voorhuizen van boerderijen doch borduren tevens voort op al in de jaren '20 ontwikkelde landarbeiderswoningen. Bij dergelijke woningen hoorden vaak schuurtjes voor kleinvee en ruime (moes)tuinen zodat de bewoners in zekere mate zelfvoorzienend konden zijn. Zoals alle woningwetwoningen zijn ook deze woningen gerenoveerd waarbij de karakteristieke raamindelingen en kenmerkende voordeuren verloren zijn gegaan. Deze zijn echter eenvoudig weer te herstellen evenals de nu nog maar ten dele aanwezige ligusterhagen. De woningen bezitten een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.

Categorie A/A+

Geerstraat 3-5, 7-9, 11-13, 15-17

Woningwetwoning-
en

Ca. 1946-
1948
Charles
H.B.
Estourgie

Zie bovenstaande tekst.

Categorie A/A+

<p>Zandvoort nr.? te Haalderen</p> 	<p>Noodwoningen</p>	<p>Ca.1945</p>	<p>Waarschijnlijk het enige bewaard gebleven voorbeeld van een direct na de oorlog gebouwd complex noodwoningen in de gemeente Lingewaard. Tegenwoordig hebben de woningen een agrarische bestemming. Een voorbeeld van een nog als woning gebruikte vergelijkbare woning is te vinden aan de Rijksweg-West, nabij de Drielsedijk, in Elden. De woningen bezitten een hoge architectuur-historische, stedenbouwkundige en historische waarde.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>AMBACHT & INDUSTRIE</p>			
<p>Ambachtstraat 8 te Haalderen</p> 	<p>Keramisch atelier / pottenbakkerij</p>	<p>1954</p>	<p>Pottenbakkerij <i>Ambacht Haalderen</i> werd gesticht in 1947 en is ontstaan uit de "Stichting tot de bevordering van de culturele en materiële belangen" en was oorspronkelijk gevestigd in de voormalige Lagere school uit 1918. Vanaf 1954 is het landelijk bekende atelier op deze plaats gevestigd. Aanvankelijk werd alleen draaiwerk zoals koppen en schotels, vazen en schalen vervaardigd. Later kwamen daar ook muurversieringen bij die in diverse gebouwen in Lingewaard een plaats hebben gekregen. De eerste waren van de hand van Joop Puntman en Henk van Meurs. Begonnen met vijf man personeel, werkten er midden jaren '60 twaalf mensen; nu is het een eenmansbedrijf. De oorspronkelijke stichting is opgeheven. In de voorgevel zijn enkele voorbeelden van reliëfs aangebracht. Gebouw en collectie bezitten een hoge historische en kunsthistorische waarde en zijn voor Lingewaard van bijzonder belang als uitdrukking van de bloei van de toepassing van kunst in de architectuur in de eerste decennia na de oorlog.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Buitenpolder 8-8a-10 te Haalderen</p> 	?	Ca.1950-1960	<p>Voor de naoorlogse jaren kenmerkende bedrijfsgebouwen in de Buitenpolder bij Haalderen. Het complex bestaat uit een bedrijfshal, kantoor en een woning. Het fraai gelegen complex heeft waarschijnlijk een relatie met de naastgelegen steenfabriek en als zondanig een ensemblewaarde als onderdeel van het industrielandchap en is tevens van belang voor de afleesbaarheid van productie en bedrijfsprocessen.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Buitenpolder 10 te Haalderen</p> 	Steenfabriek	Ca.1950-1960	<p>Steenfabriek Wienerberger Bommel. Steenfabrieken hebben met name in de 19de en 20ste eeuw een belangrijke rol gespeeld in het uiterwaardenlandschap. In Lingewaard bevinden zich nog slechts enkele steenfabrieken die bovendien in de loop der tijd merendeels vernieuwd zijn of waarvan nog enkel de schoorsteen en/of woonhuizen resteren. Het nog in bedrijf zijnde Wienerberger-complex bezit onder meer nog een markante, het landschap bepalende, schoorsteen. Op het terrein zijn tevens nog restanten gelegen van de IJssellinie</p> <p>Lit: P. Nijhof, <i>Ruimte voor cultuur : inventarisatie en cultuurhistorische waardenstelling van (voormalige) steenfabrieken in Gelderland</i>, Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 2002.</p> <p>Zie ook: http://www.ontdekdeijssellinie.nl/joomla/index.php/wat-is-er-te-zien/bemmel-en-omgeving</p> <p>Categorie A/A+</p>

INFRASTRUCTUUR EN NUTSVOORZIENINGEN

Hoek Van der Mondeweg / Kolkweg

Transformatorhuis-
je

Ca.1955

Transformatorhuisje in de stijl van de Delftse School gebouwd in opdracht van de PGEM. Het huisje is mogelijk nog ontworpen door H.J. Fels die tot 1955 huisarchitect was van de PGEM. Deze huisjes behoren tot de laatste in baksteen uitgevoerde trafohuisjes. In de jaren zestig zou de PGEM overstappen op anonieme blokvormige betonnen prefab trafohuisjes. Transformatorhuisjes vormen de laatste schakel tussen elektriciteitscentrale en de gebruiker. Huisjes als deze herinneren aan de elektrificatie van het Gelderse platteland in het algemeen en van de gemeente Lingewaard in het bijzonder.

Categorie A+

BOERDERIJEN

De Hoek 13 te Haalderen

T-boerderij

Ca.1947-
1950

In streekeigen trant gebouwde kapitale T-boerderij. Een van de belangrijkste voorbeelden van een dergelijke kort na de oorlog herbouwde boerderij in het buitengebied tussen Haalderen en Gendt

Categorie A/A+

Zandheuvel 14 te Haalderen

T-boerderij

1948-1952
H.W. Valk

Unieke uit kloostermoppen opgetrokken volledig gaaf bewaarde, enigszins archaisch aandoende, T-boerderij aan de Zandheuvel bij Haalderen. Opdrachtgever was Th. Spanbroek. De handvorm stenen kwamen van de Haalderense Steenfabriek. De gevelsteen naast de voordeur is van Ambacht Haalderen. De bekende architect H.W. Valk (1886-1973) ontwierp eveneens de kerken van Haalderen en Huissen-Zand. Een ontwerp van Valk voor de wederopbouw van Haalderen werd op een enkele woning na niet uitgevoerd. De boerderij bezitten een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.

Categorie A+

Zandvoortsestraat te Haalderen	Boerderijcomplex	Ca.1955-1965	<p>Hallehuisboerderij met bijgebouwen. Een van de best bewaarde voorbeelden van dit type in Lingewaard. De zorgvuldige gedetailleerde traditionalistische architectuur weerspiegelt de opvattingen van de Delftse School en voldoet tevens aan de voorwaarde van het Bureau Wederopbouw Boerderijen dat te bouwen boerderijen een streekeigen karakter dienden te krijgen.</p>
			Categorie A

HUISSEN

PARTICULIERE WONINGBOUW

Huismanstraat 10 te Huissen

Woonhuis

Ca.1955-1965

Opmerkelijk vormgegeven villa met kenmerken van de Delftse School en verwijzingen naar 18de eeuwse bouwkunst. Het woonhuis is gelegen aan de westzijde van de Huismanstraat.

Categorie A/B

Huismanstraat 12 te Huissen	Woonhuis	Ca.1955-1965	Sober vormgegeven villa gelegen aan de westzijde van de Huismanstraat.
			Categorie B
Langestraat 47 te Huissen	Woonhuis	Ca.1947-1950	Eenvoudig doch zorgvuldig gedetailleerd woonhuis met kenmerken van de Delftse School gelegen aan de zuidzijde van de Langestraat. Het pand heeft mogelijk nog een oudere middeleeuwse kern.
			Categorie A+
Vicariestraat 9-11 te Huissen	Woonhuizen	Ca.1955-1960	Sober uitgevoerd dubbel woonhuis. Voorbeeld van een traditioneel woonhuis, deels gebouwd met gebruikmaking van prefab onderdelen. De stichtingssteen met een voorstelling van de H. Gangulphus is mogelijk vervaardigd door Het Ambacht te Haalderen
			
			Categorie A/B

COMPLEXMATIGE WONINGBOUW

Doelenstraat 3-15, 17-23, 25-39 te Huissen	woningwetwoningen	1946 (J.C Berend- sen)	<p>Gemeente-architect J.C Berendsen ontwierp dit de contouren van de oude stad volgend complex woningwetwoningen in 1946. In tegenstelling tot de meer tuindorpachtige vroeg-naoorlogse uitbreidingen heeft het complex door de toepassing van rijwoningen duidelijke een meer stedelijk karakter en is goed ingepast in de historische binnenstad. Berendsen heeft in deze aangesloten bij door de bekende architect J.F. Berghoef (1903-1994) ontworpen woningen in het tijdens de oorlog herbouwde Rhenen</p> <p>Hoewel uiterlijk niet direct zichtbaar zijn drie typen woningen gerealiseerd. De woningen vallen op door de toepassing van hoogwaardige ambachtelijke bouwmaterialen (eiken raamroeden, plavuizen ed) conform de opvattingen van de Delftse School alsmede het gebruik van moderne bouwmaterialen als beton- en Perforavloeren en ocriet-aanrechtbladen. Zoals alle woningwetwoningen zijn ook deze woningen gerenoveerd waarbij de karakteristieke raamindelingen en kenmerkende voordeuren verloren zijn gegaan. Deze zijn echter eenvoudig weer te herstellen. De woningen bezitten een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde en vormen samen met de met de omringende religieuze en onderwijsgebouwen het belangrijkste historische ensemble in Huissen dat herinnert aan de bijzonder zorgvuldig uitgevoerde wederopbouw van de historische stadskern van Huissen.</p>
			
			
			
			
			<p>Categorie A+</p>

Julianastraat / Van Gelrestraat / Laurentiusstraat
te Huissen

Portiek étageflats /
woonhuizen

Ca.1950-
1960

Uitbreidingswijk ten westen van het historische centrum van Huissen. De hier gelegen portieketagewoningen waren de eerste flats in de gemeente. Het stedenbouwkundige plan wordt gekenmerkt door een ruime opzet van de wijk met een groot plantsoen en een afwisseling van flats en woningen in strokenbouw. In de wijk bevinden zich eveneens door in opdracht van particulieren gerealiseerde woningen en winkels. Van belang zijn met name de gerealiseerde flatwoningen die getuigen van de invloed van het nabij gelegen Arnhem.

Categorie A+/A/B

<p>Weverstraat 8 t/m 14 te Huissen</p> 	<p>Woonhuizen</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Deze rij middenstandswoningen is een goed voorbeeld van dit bouwtype uit de eerste naoorlogse jaren. Een van de beste bewaarde complexen in Huissen</p> <p>Categorie A</p>
<p>HORECA EN WINKELS</p>			
<p>Helmichstraat 1 te Huissen</p> 	<p>Cafe-restaurant</p>	<p>1948 (Ch.van Heelsbergen te Wageningen)</p>	<p>Herberg De Buitenpoort is een kenmerkend voorbeeld van een kort na de oorlog gerealiseerde horecagelegenheid. Het pand is gelegen op de hoek van de Helmichstraat en de Kloosterstraat en valt op door de zorgvuldige en hoogwaardige inpassing aan de rand van de binnenstad op een historische locatie nabij de plaats waar zich oorspronkelijk een van de stadspoorten bevond. In de loop der jaren heeft het pand aanzienlijke wijzigingen ondergaan (o.a. in 1979, 1982 en 1983.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Langestraat 12-14 te Huissen</p> 	<p>Winkel?</p>	<p>Ca.1947-1950</p>	<p>Pand met ingrijpend gewijzigde begane grond. De van een tuitgevel voorziene verdieping heeft fraai sierselwerk. De ramen zijn vernieuwd en voorzien van roeden tussen dubbel glas.</p> <p>Categorie B</p>

Langestraat 42-42a-44 te Huissen	Postkantoor-woningen	Ca.1948-1950	Voormalig postkantoor met bovenwoningen gelegen op de hoek van de Langestraat en de Rijnstraat gelegen. Het pand heeft in de loop der tijd voor wat betreft de ramen en de puien op de begane grond wijzigingen ondergaan. Stedenbouwkundig en typologische van belang.
			Categorie A/B
Langestraat 48 / Rijnstraat 1-3 te Huissen	Winkel-woonhuizen	1953-1954 M.H. Levels	Beeldbepalend op de hoek van de Langestraat en de Rijnstraat gelegen ensemble winkelwoningen gebouwd in 1953-1954 in opdracht van P. Lestrade naar ontwerp van de Huissense architect M.H. Levels. Zorgvuldig gedetailleerd pand met kenmerken van de Delftse School uitgevoerd in hoogwaardige ambachtelijke materialen en voorzien van fraaie details zoals de nog aanwezige in staal en glas uitgevoerde entree van de winkel en de van een stichtingsteen voorziene woningen aan de Rijnstraat. Belangrijkste en meest gaaf bewaard winkelpand uit de wederopbouwperiode in de binnenstad van Huissen. Het complex heeft dan ook een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.
 			Categorie A+

<p>Vicariestraat 13 Langestraat 27 te Huissen</p> 	<p>Horeca</p>	<p>Ca.1950</p>	<p>Markant hoekpand met café en woningen. Zorgvuldig gedetailleerd pand met kenmerken van de Delftse School uitgevoerd in hoogwaardige ambachtelijke materialen en voorzien van fraaie details. . Het complex heeft een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarde.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>KERKEN</p>			
<p>Langekerkstraat 8 te Huissen</p> 	<p>Pastorie</p>	<p>Ca.1947-1948</p>	<p>Pastorie met tuinmuur behorende bij de RK kerk OLV Visitatie, waarschijnlijk naar ontwerp van de Utrechtse architect G.M. Leeuwenberg. Naast de ingang een nis met een keramisch reliëf met een voorstelling van Maria, mogelijk vervaardigd door het Ambacht te Haalderen. Het complex heeft een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en een historische waarde.</p> <p>Categorie A+</p>

SCHOLEN

Conventstraat 2 / Langekerkstraat 19 te Huissen

Lagere school

1950-1951
(J.C.
Berend-
sen)

Voormalige Aloysiuschool gelegen op de hoek van de Langekerkstraat en de Conventstraat. Deze school is het belangrijkste bewaard gebleven voorbeeld van dit bouwtype in Huissen. Het ensemble gebouwen heeft bovendien een zeer hoge stedenbouwkundige en historische waarde. De fraaie en zorgvuldige compositie van massa's levert samen met de woningen aan de Doelenstraat een schilderachtig stadsbeeld op met aan de Conventstraat een kloosterachtige uitstraling passend bij de verstilde karakter van de concentratie aan (voormalige) religieuze gebouwen in de zuidelijke helft van de historische stadskern. Dit vrij gaaf bewaarde gebied, inclusief de notariswoning aan de Vicariestraat, is het belangrijkste onderdeel van het wederopbouw plan van Ir. W. Verschoor.

Categorie A+

5. Conclusies en aanbevelingen

Algemeen

De inventarisatie heeft een boeiend beeld opgeleverd van de ingrijpende veranderingen die het bebouwingsbeeld in de gemeente Lingewaard in de jaren veertig, vijftig en zestig van de twintigste eeuw heeft ondergaan. Gesteld kan worden dat identiteit van Lingewaard tot op de dag van vandaag in hoge mate wordt bepaald door hetgeen dankzij de inspanning van velen in korte tijd tot stand is gebracht tijdens de Wederopbouwperiode na de verwoestingen tijdens WOII. De in deze periode gerealiseerde bouwwerken en stedenbouwkundige structuren vormen dat ook een blijvend monument voor de Tweede Wereldoorlog en geven Lingewaard een voor de provincie Gelderland unieke identiteit en ruimtelijke kwaliteit.

De lediging van de naoorlogse woningnood betekende voor de dorpen een aanzienlijk uitbreiding van het aantal woningen. In tegenstelling tot de ontwikkelingen tot de Tweede Wereldoorlog betrof het nu geen lintbebouwing doch de bouw van complete woonwijken waardoor de dorpen sterk van karakter veranderden. Deze wijken zijn meestal de eerste planmatige uitbreidingen en uitgevoerd met een tuindorpachtig karakter. Voorbeelden zijn o.a. de woonwijken ten westen van het centrum van Bommel (Bosweistraat e.o.) en de Duisterestraat en Vlastenstraat e.o. in Doornenburg. Evenals elders in Gelderland geldt ook hier dat in tegenstelling tot het vooroorlogse erfgoed de raamindeling van veel woonhuizen is gewijzigd. Ook de voordeuren zijn vaak in gewijzigde vorm vernieuwd. Dit geldt in mindere mate voor andere bouwtypen.

Een ander opvallend aspect is het parelsnoer van na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerde kerken. De gemeente Lingewaard neemt in de provincie Gelderland een unieke positie in vanwege het, voor een gemeente van deze omvang, uitzonderlijk grote aantal cultuurhistorisch waardevolle Rooms-katholieke en Hervormde kerken uit de wederopbouwperiode. Het stads- en dorpsbeeld van nagenoeg alle kernen wordt gemarkeerd en verlevendigd door de silhouetten van fraai vormgegeven door landelijke bekende architecten ontworpen naoorlogse kerken met prominent aanwezige torens.

Tenslotte dient nog te worden gewezen op de hoge kwaliteit van de Wederopbouwplannen die voor de diverse kernen zijn gemaakt en waarvan met name de plannen die voor Huissen, Doornenburg en Bommel zijn gemaakt opvallen.

Buitengebied

Gesteld kan worden dat in de gemeente Lingewaard een belangrijk deel van haar erfgoed uit de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw gelegen is in het agrarisch erfgoed. Dit valt op door de aanwezigheid van in streekeigen trant gebouwde kapitale T-boerderijen of moderne varianten hierop. De traditionalistische architectuur is beïnvloed door de opvattingen van de Delftse School doch is tegelijkertijd gebaseerd op de modernste landbouwkundige inzichten. Het relatief grote aantal nieuwe hoofdzakelijk in de stijl van de Delftse School gebouwde boerderijen (166) is voor Gelderland vrij uniek.

Aanbevelingen voor nader onderzoek en beleid

Zoals in de inleiding reeds is aangegeven geeft het rapport duidelijk aan welke objecten en complexen voor nader onderzoek in aanmerking komen ten behoeve van een zorgvuldige en goed onderbouwde aanvulling van de gemeentelijke monumentenlijst. Dit vervolgonderzoek bestaat uit een inventarisatie van in- en exterieur van de A en A+ objecten waarna vervolgens van de uiteindelijk geselecteerde objecten redengevende beschrijvingen zullen worden opgesteld. Het rapport kan ook gebruikt worden voor een versterking van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid door bijvoorbeeld de welstandsnota en bestemmingsplannen te actualiseren op basis van de onderzoeksgegevens.

Ten behoeve van een goed onderbouwde nadere waardestelling voor grotere stedenbouwkundige ensembles is het in ieder geval op termijn van belang nader cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren naar de Wederopbouw- en uitbreidingsplannen van de kernen Bommel, Doornenburg en Huissen.

Tenslotte

De grote rijkdom aan wederopbouwerfgoed in Lingewaard is geen vanzelfsprekend gegeven en vereist een zorgvuldig instandhoudings- en ontwikkelingsbeleid. Dit betekent een ruimtelijk en cultuurhistorisch kwaliteitsbeleid dat gebaseerd en geïnspireerd is op de aanwezige cultuurhistorische waarden.

Bronnen en Literatuur

Back, A. de, Coenen, J., Kuipers, M., Röling, W., *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004

Betting, W., Vriend, J.J., *Bungalows*, Amsterdam 1958.

Bos, A. e.a., *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam 1946.

Bosma, K., Wagenaar, C.(red.), *Een geruisloze doorbraak: de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de Wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.

Crols, R.J.A., Hermans, D.B.M., *Trafohuisjes*, Gelderse Monumentenreeks 2, Utrecht 1996.

Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *Quickscan cultuurhistorische waarde vroeg-naoorlogse woningbouw gemeente Neder-Betuwe: Dodewaard, Echteld, Kesteren, Ochten, Opheusden en IJzendoorn*, Arnhem 2004.

Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *Wederopbouw kern Gendt: cultuurhistorische analyse en beleidsaanbevelingen*, Arnhem 2005.

Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *De Hoofakkers-Kloostereind te Opheusden: cultuurhistorische analyse en waardebeoordeling (inclusief analyse wederopbouwplannen)* Arnhem 2005.

Crols, R.J.A., 'Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland: markant erfgoed uit de geschiedenis van de volkshuisvesting in de twintigste eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre 2008*, p.227-244.

Doorn, E., 'De Wederopbouw en de Volkshuisvesting in Gelderland na de oorlog', in: Alsche, C.B., Bodden Hosang, J.E., Bos, Joh., *Gelderland: Officiële propaganda-uitgave met medewerking van het Provinciaal Bestuur van Gelderland, V.V.V.'s en tal van andere autoriteiten en instanties*, Amsterdam 1954, p.51-60.

Elpers, M.S., *Het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen*, In: *Vitruvius*, maart 2008, pp. 40-47

Emden, S.J. van, *Onze Bouwkunst van allen dag*, 's-Gravenhage 1946.

Gelderschen Architecten Studiekring, *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland*, Arnhem 1946.

Hemmen, F. van, *Motor van het dorpsleven: historische schets van de Gemeente Bemmelen 1818-1999*, Nijmegen 2000.

Hemmen, F. van, *Zwaan op woelige baren: historische schets van de Gemeente Huissen 1801-2001*, Huissen 2004.

Ibelings, H., *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, Rotterdam 1995.

Ibelings, H., *De moderne jaren vijftig en zestig, De verspreiding van eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.

Haartsen, T. van, *De wand des tijds, Monumentale kunst rond de jaren 50*, Nuth 2003.

Henselmans, J., *Landhuizen en bungalows*, Amsterdam z.j.

Henselmans, J., *Villa's en buitenhuizen*, Amsterdam z.j.

Korthals Altes, J., *Tuinwijken: tussen utopie en realiteit*, Bussum 2004.

Kuipers, M., *Toonbeelden van de Wederopbouw, Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle 2002.

Kwaks, E., *Voormalige baksteenfabrieken in Gelderland; een cultuurhistorische verkenning*, Zeist 1998.

- Lamberts, B., 'De boerderij in de Wederopbouwjaren', in: *Monumenten*; Vol. 28 No. 3 (2007), p. 14-17
- Lange, E. de, *Sober en solide. De Wederopbouw van Nederland 1940-1965*, Rotterdam 1995.
- Meeuwssen, L., *Architectuur aan de lopende band. Systeemwoningbouw in Nederland 1945-1970 (doct. scr.)*, Groningen 2001.
- Meijel, L. van, *De weelde van de soberheid, Nijmegen herrijst 1945-1965*, Nijmegen 2004.
- Nijhof, P., *Ruimte voor cultuur; Inventarisatie en cultuurhistorische waardenstelling van (voormalige) steenfabrieken in Gelderland, Zeist 2002*
- Peterse, H., *Maycretewoningen in Nijmegen*, Nijmegen 2002.
- Pon, J.W. du, *Het eigen huis*, Amsterdam/Antwerpen 1961.
- Praag, M.M. van, *Nederland bouwt*, Alphen a/d Rijn 1966.
- Santen, J. van (red.), *Monumenten van Herrezen Nederland*, Zwolle/Amersfoort 2007.
- Segers, Y., *Op het kruispunt van oud en nieuw. 75 jaar op de bres voor de schoonheid van Gelderland. Het Gelders Genootschap 1919-1994*, Den Haag 1994.
- Schuyt, K., Taverne, E., *1950. Welvaart in zwart-wit*, Den Haag 2000.
- Tellinga, J., *De grote verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*, Rotterdam 2004.
- Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993
- Vriend, J.J., *Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland*, Amsterdam 1956.

Categoriale studies Wederopbouw RCE

- Blom, A., Jansen, B., Heiden, M. van der, *Typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, Zeist 2004.
- Loef, K., Meijel, L., Opmeer, P., *Bejaardentehuizen*, Zeist 2005.
- Wijdeveld, E., *Kerken in Noord-Brabant*, Zeist 2004.
- Merwijk, T. van, *Kruisgebouwen*, Zeist 2005.
- Loef, K., Meijel, L., Opmeer, P., *Scholen*, Zeist 2003.
- Loeff, K., Meijel, L. van, *Vrijstaande woonhuizen*, Zeist 2005.
- Galema, W., Hoogstraten, D. van, *Winkelcentra*, Zeist 2005.
- Loeff, K., *Fabrieksgebouwen*, Zeist 2007.
- Burkom, F. van, Spoelstra, Y., *Monumentale kunst*, Zeist 2007.

Internet

<http://www.bonas.nl/> (archiwijzer, overzicht oeuvres architecten en publicatie)

<http://www.cultureelerfgoed.nl/leren/wetenschappelijke-publicaties/rapporten-categoriaal-onderzoek-wederopbouw>

<http://www.historischekringbemmel.nl/>

<http://www.historischekringgente.nl/>

<http://www.huessen.nl/>

<http://www.gelderlandinbeeld.nl/>

<http://www.meertens.knaw.nl/bwb/> (overzicht boerderijen wederopbouw per gemeente)

www.ontdekdeijssellinie.nl

5 Bijlagen

Bijlage – Toetsingscriteria Gelders Genootschap bij adviezen inzake plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst

Onder **monumenten** wordt verstaan:

- a. alle zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
- b. terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als benoemd onder a.

Basisnormen:

- het object heeft een zekere architectuurhistorische waarde;
- casco (muurwerk en fundering) verkeert in redelijke goede staat: het object is te restaureren zonder volledige afbraak.

De **toetsingscriteria** zijn te verdelen in de volgende hoofdgroepen:

- architectuurhistorische criteria;
- stedenbouwkundige criteria;
- algemeen historische criteria.

Het object dient in ieder geval te voldoen aan de basisnormen en één of meer van de toetsingscriteria. De relevante criteria dienen op redelijke gave tot gave wijze op het object van toepassing te zijn: de oorspronkelijke vorm of aanleg dient in de hoofdopzet nog aanwezig te zijn. De stedenbouwkundige en cultuurhistorische criteria dienen in principe als ondersteuning van de architectuurhistorische criteria. Zij geven dus een bepaalde meerwaarde aan het object. De primaire toetsingscriteria zijn de architectonische.

1. Architectuurhistorische criteria

- a. het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant en valt op door specifieke stijkenmerken, al dan niet met plaatselijke variaties
- b. het object is, in opstand en plattegrond, van belang als voorbeeld van een gebouw met een bepaalde (oorspronkelijke) functie
- c. het object valt op door (bijzonder) gave verhoudingen en/of bijzondere of zeldzame detaillering van het exterieur, zoals bijvoorbeeld vormgeving, kleur en/of materiaalgebruik
- d. het object heeft een bijzonder of zeldzaam gedetailleerd interieur of bevat zeldzame onderdelen
- e. het object is een goed voorbeeld van het werk van een belangrijke architect of kunstenaar en neemt een belangrijke plaats in binnen de plaatselijke, regionale of landelijke architectuurgeschiedenis
- f. het object is van belang vanwege een historische of vernieuwende – pioniersfunctie – constructiewijze

2. Stedenbouwkundige criteria

- a. het object is een onderdeel van een belangrijk stedenbouwkundige/landschappelijk concept
- b. het object is een onderdeel van een historisch gegroeid stedenbouwkundig/landschappelijk gebied en is bepalend voor het zichtbaar houden van deze situatie: er is een duidelijk verband tussen gebouw en historische verkaveling
- c. het object is van belang vanwege het zichtbaar houden van het werk van een belangrijk stedenbouwkundige
- d. het object heeft een zeldzaamheidswaarde qua aanleg, structuur en relatie met de omgeving

3. Algemeen historische criteria

- a. de bebouwing is van belang vanwege een plaatselijk geschiedkundig feit, een zichtbaar stuk geschiedenis van bijvoorbeeld bekende bewoners, beroepen, bijzondere activiteiten e.d.
- b. het object vertegenwoordigt een aspect van religieuze, militaire of waterstaatkundige geschiedenis
- c. het object is van belang vanwege zijn bestemming als uitdrukking van een cultuur-, sociaal-, of economisch-historische ontwikkeling
- d. het object is van belang vanwege zijn verschijningsvorm, welke verbonden is met een algemeen-historische, politieke of geestelijke ontwikkeling.

Bij beoordeling voor plaatsing op een gemeentelijke lijst zal de waardering moeten geschieden vanuit het perspectief van de plaatselijke context (kern, buurtschap, dorp, stad, wijk): wat op de ene plaats representatief of juist zeldzaam is, kan dat op een andere plaats minder zijn.

Jaargang 29 | nr. 3 | maart 2008

MONUMENTEN

Thema: 2008, Jaar van het Religieus Erfgoed

Vereniging Hendrick de Keyser 90 jaar | Monumenten van Waterstaat

Hét tijdschrift voor cultureel erfgoed

thema

Wederopbouwkerken tussen Nederrijn en Waal

Een 20ste-eeuwse kerkenschat in de gemeente Lingewaard

De gemeente Lingewaard, gevormd door het meest oostelijke deel van de Betuwe gelegen op een schiereiland tussen Nederrijn en Waal ten oosten van de A 325 tussen Arnhem en Nijmegen, kent een voor een plattelandsgemeente opmerkelijk groot aantal cultuurhistorisch waardevolle Rooms-katholieke en Hervormde kerken uit de wederopbouwperiode. Het stads- en dorpsbeeld van nagenoeg alle kernen wordt gemarkeerd door de silhouetten van fraaie naoorlogse kerken met prominent aanwezige torens.

TEKST EN FOTO'S
ROGER CROLS

Een landschap van wederopbouwkerken

De verklaring hiervoor is eenvoudig: de Betuwe, in het bijzonder de regio Arnhem-Nijmegen, was een van de zwaarst getroffen gebieden van ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog. In Lingewaard deed zich bovendien de uitzonderlijke situatie voor dat in de jaren 1943-1944 het merendeel van de tot dan toe gebouwde kerken verloren ging. Een deel van de herbouwde kerken wordt nu andermaal bedreigd. Ze zijn inmiddels te groot voor de kleine kerkgemeenschappen en herbestemming is urgent geworden. Het merendeel van deze kerken heeft een beschermde status als gemeentelijk monument. Twee van de belangrijkste kerken, de R.K. kerken van Gendt en Doornenburg, genieten echter nog geen bescherming. Beide zijn inmiddels door het Gelders Genootschap geselecteerd voor de gemeentelijke monumentenlijst.

**Onze Lieve
Vrouwe ten
Hemelopneming
in Huissen**

Herbouw van kerken

De voor de regio ongekennde verwoesting van religieus erfgoed betekende tevens een vooralsnog laatste bloei van de kerkenbouw in dit gebied.

Herbouwd of hersteld werden de Sint Bavo in Angeren, de Sint Donatus te Bemmel, de Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming en de Nederlandse Hervormde kerk te Huissen, de kort voor de oorlog gerealiseerde kerken van Huissen-Zandt en Haalderen (gedeeltelijk verwoest) en de beide Sint Martinuskerken in Gendt en Doornenburg.

Voor de herbouw en het herstel van deze kerken, vaak in samenhang met een pastorie, werden uit het hele land gerenommeerde architecten aange trokken. Hiertoe behoorden ir. Nico van der Laan, ir. G.M. Leeuwenberg uit Utrecht, Joh. Sluijmer sr. en jr. te Enschede, dr.ir. Thomas Nix te Rotterdam en ir. G. Feenstra te Arnhem. Van de meeste katholieke kerken zijn de torens over het algemeen pas een tiental jaren later gerealiseerd. In het kader van de Wet Herstel Oorlogsschade was er na de oorlog een subsidieregeling voor herstel en herbouw van kerken met uitzondering van de torens. De uitsluiting van de herbouw van de torens was het gevolg van het chronisch tekort aan bouwmaterialen.

Bij de bouw van deze kerken was een groot aantal kunstenaars betrokken waaronder de glazenier Joan Colette, de beeldhouwers Elly van der Does, Dr. B.J. Welten, J. van Berkel en Gerard Héman.

Delftse School

De eerste na de oorlog gerealiseerde kerken zijn gebouwd in een sterk door de Delftse School beïnvloede trant, zij het met sterk romaniserende elementen, zoals in het geval van de door ir. G.M. Leeuwenberg ontworpen R.K. kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemel-opneming (1948-1950, toren 1961). Door middel van de nieuwe toren van deze kerk, die een laatgotische voorganger vervangt, is tevens getracht het stadssilhouet te verfraaien door deze hoger uit de voeren dan de voorganger en de toren te bekronen met een uivormige spits. Tot deze meer traditionele kerken behoren ook de kerken van de Brabantse architect Hendrik Valk in Haalderen en Huissen-Zandt. Hij bouwde voor en na de Tweede Wereldoorlog een groot aantal kerken in een archaische, gotische stijl met de voor zijn werk kenmerkende toepassing van groot formaat bakstenen. De R.K. kerk Martelaren van Gorkum in Huissen-Zandt gebouwd in 1953 is hiervan een exemplarisch voorbeeld. De R.K. kerk Onze-Lieve-Vrouwe Moeder van Smarten in Haalderen werd gebouwd in 1931. Herstel van oorlogsschade vond plaats in 1957-1958 en betekende met name herstel van de eerste travee van het schip en de herbouw van de toren in samenwerking met Joh. Sluijmer. De kerken van Valk kennen ook nu nog een groot draagvlak bij de plaatselijke gemeenschap.

De Sint Martinuskerken in Doornenburg en Gendt

De beide Martinuskerken in Gendt en Doornenburg zijn markante voorbeelden van katholieke kerkenbouw op het grensvlak van de opvattingen van de Delftse en de Bossche School. De opvallende R.K. kerk St. Martinus in Doornenburg is gebouwd in de jaren 1951-1952 en 1961 (toren). Het ontwerp van de kerk is respectievelijk van Ingenieurs- en Architectenbureau De Jongh en Taen te Utrecht i.s.m. dr.ir. Thomas Nix te Rotterdam (hoofdontwerper) en Ingenieurs- en Architectenbureau Taen-Nix te Rotterdam (toren). De architecten T. Taen en T. Nix ontwierpen tijdens de wederopbouw een aantal prominente gebouwen waaronder de Rooms Katholieke kerk in Nagele en de bioscoop Corso aan de Kruiskade in Rotterdam. Hoewel de toren nu deel uitmaakt van de bouwmassa van de kerk zou deze in eerste instantie worden uitgevoerd als een vrijstaande toren in de vorm van een campanile van 40 meter hoog ten zuiden van de kerk op het snijpunt van

De verwoeste neogotische Sint Martinuskerk in Gendt |

Foto: collectie Historische Kring Gendt

De herbouwde Sint Martinuskerk te Gendt in 1955 | Foto:

collectie Historische Kring Gendt

De Sint Martinuskerk te Gendt met toren

Sint Martinuskerk te Doornenburg | Foto: auteur

St. Bavo te Angeren | Foto: auteur

de wegen Gendt-Doornenburg en Doornenburg-Pannerden. De kerk is gebouwd op basis van een combinatie van een basilicaal en een centraal plan. De kerk heeft een op een Groninger Romaanse kerkstoren geïnspireerde weststoren (zie o.a. de toren van de Hervormde kerk te Garmerwolde). Een markant onderdeel van de kerk is de op de centraalbouw geplaatste, het gebouw dominerende, vieringstoren met vier hoektorens waarin kapellen of biechtkasten zijn ondergebracht. Recent is het schip van de kerk door middel van een muur in twee delen gescheiden teneinde de kerk geschikt te maken voor meervoudig gebruik en de sterk afgenomen geloofsgemeenschap te voorzien van een intiemere en meer praktische gebedsruimte.

OLV Moeder van Smarten te Haalderen | Foto: auteur

De indrukwekkende en gaaf bewaard gebleven R.K. kerk Sint Martinus in Gendt is gebouwd in de jaren 1950-1952 en 1959 naar ontwerp van de architecten Johs. Sluijmer en ir. J.H. Sluimer uit Enschede. De kerk bevat o.a. gebrandschilderd glas van het atelier Mengelberg te Zeist en edelsmeedwerk van Edelsmidse Kloosterman in Tilburg. Het reliëf in de voorgevel is van de hand van de beeldhouwster Elly van der Does (1896-1996). De achtergelegen begraafplaats is inmiddels geruimd vooruitlopend op een nieuwe invulling van het gebied rond kerk. Voor het nog in gebruik zijnde kerkgebouw zijn inmiddels herbestemmingsplannen in ontwikkeling. Het is op dit moment echter nog niet duidelijk of deze ook zullen leiden tot het daadwerkelijke behoud van deze monumentale kerk.

Eiland van religieuze kunst en cultuur uit de wederopbouw

Geconcludeerd kan worden dat de oorlogsschade het Betuwe landschap verrijkt heeft met een nieuwe historische laag die een belangrijke hoogwaardige en beeldbepalende bijdrage levert aan het hedendaagse stads- en dorpsbeeld. De architectuur van de kerken wordt gekenmerkt door een grote variatie waarbij de ontwikkeling van de kerkenbouw van Delftse School naar Bossche School in al haar facetten wordt geïllustreerd. Een deel van deze kerken staat niet op zichzelf doch zijn de centrale onderdelen van vrijwel volledig herbouwde dorpskernen. De wederopbouwplannen van deze kernen zijn van een hoge ruimtelijk kwaliteit zoals in Gendt en Doornenburg. Het Jaar van het Religieus Erfgoed kan een belangrijke stimulans betekenen voor eenieder om zich in te zetten voor het behoud en waar nodig de herbestemming van deze voor Gelderland unieke kerkschat die op een zeldzame wijze de neerslag vormt van het rijke Roomse leven uit de optimistische jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. ❖

Drs. R.J.A. Crols is architectuurhistoricus en werkzaam als adviseur monumentenzorg bij het Gelders Genootschap te Arnhem

VROEG-NAOORLOGSE WONINGWETWONINGEN OP HET GELDERSE PLATTELAND

Markant erfgoed uit de geschiedenis van de volkshuisvesting in de twintigste eeuw

door

ROGER CROLS

De architectuur en stedenbouw uit de periode van de wederopbouw (1940-1965) is lange tijd geminacht. De belangstelling en waardering voor het erfgoed van de wederopbouw nemen de laatste jaren echter gestaag toe. Vooral een jonge generatie onderzoekers heeft het overwegend negatieve beeld van de wederopbouw bijgesteld in talloze publicaties, tentoonstellingen en bijeenkomsten.¹ Ook het Rijk hecht waarde aan de wederopbouw. Hiervan getuigt de samenstelling in oktober 2007 van een top honderd van wederopbouwmonumenten door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten op verzoek van minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap R.H.A. Plasterk.²

Gelderse gemeenten hebben, evenals de nationale overheid, in toenemende mate aandacht voor het naoorlogse erfgoed. Concrete voorbeelden hiervan in Gelderland zijn onder meer de gemeenten Apeldoorn, Arnhem, Nijmegen en Zutphen. Kleinere plattelandsgemeenten, waaronder de gemeenten Lingewaard en Neder-Betuwe, zijn tevens doordrongen van de betekenis van gebouwen uit deze periode.³ Al deze gemeenten hebben inmiddels individuele bouwwerken, soms hele wijken, uit de wederopbouwperiode op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

De herstructurering van de naoorlogse woonwijken en de grootschalige vernieuwingsprocessen in binnensteden en dorpen hebben namelijk grote gevolgen voor het ruimtelijke beeld van deze nauwelijks vijftig jaar geleden vormgegeven gebieden. Niet eerder in de geschiedenis werden zulke grote aantallen woonhuizen na zo'n kort bestaan afgebroken. Op het schaalniveau van ruimtelijke structuren, in het bijzonder van woonwijken, is hierdoor behoefte ontstaan aan gedegen cultuurhistorische analyses van wederopbouwgebieden. Deze stellen gemeenten en woningbouwcorporaties in staat om verantwoorde keuzes te maken inzake wijziging, sloop, passende nieuwbouw, hergebruik en behoud.⁴

Een belangrijk deel van woonwijken uit de wederopbouwperiode wordt gevormd door de veelal niet beschermde woningwetcomplexen die kort na de Tweede Wereldoorlog tot stand zijn gekomen (1945-1950). In de steden in Gelderland zijn de naoorlogse wijken al

ROGER CROLS

De Esdoornstraat in Opheusden rond 1950. (Collectie Gelderland Bibliotheek Arnhem)

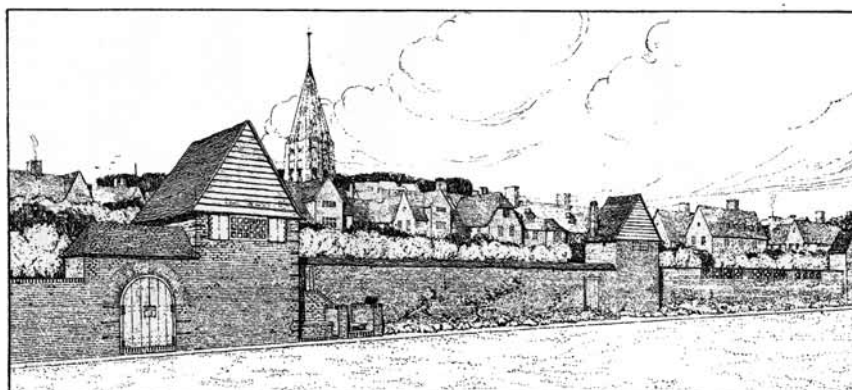
langer onderwerp van cultuurhistorisch onderzoek. In de plattelandsgemeenten is vooral door het Gelders Genootschap sinds 2003 onderzoek uitgevoerd naar deze woningbouwcomplexen. Dit gebeurt tegen de achtergrond van plannen van woningbouwverenigingen voor sloop en vervangende nieuwbouw, vaak in hogere dichtheden.

Zowel historisch, stedenbouwkundig als architectuurhistorisch zijn de vroeg-naoorlogse complexen van bijzonder belang voor de provincie Gelderland én voor de Gelderse steden en dorpen. Op het platteland vormden ze vaak de eerste planmatige uitbreidingen en waren ze vaak de eerste manifestatie van de tuindorpgedachte buiten de grote steden. Verder waren deze wijken meestal de eerste en tevens de laatste voorbeelden van de Delftse School-architectuur. Deze traditionalistische stroming in de bouwkunst zou na het midden van de vijftig van de vorige eeuw snel aan invloed verliezen. In deze stijl gebouwde woningen vallen op door de hoge esthetische kwaliteit van het ontwerp en door de, in vergelijking met later gerealiseerde woningen, relatief hoge bouwkundige kwaliteit. In dit artikel wordt op basis van de onderzochte woningbouwcomplexen in Gelderse dorpen een beeld geschetst van deze buurten en van de context waarin dit gebeurde.

Op het platteland werden tot de Tweede Wereldoorlog relatief weinig woningwoningen gebouwd. Dergelijke woningen werden bijvoorbeeld in Wilp in 1922-1923, naar het ontwerp van de Deventer architecten J.D. Postma en B. Hoogstraaten, door de gemeentelijke woningstichting 'gemeente Voorst' gerealiseerd.⁵ Deze woningen vormen voorlopers van vroeg-naoorlogse woningen zoals die tussen 1945 en 1948 zijn gerealiseerd in bijvoorbeeld Dodewaard, Opheusden, Bemmelen en Gendt. De oorlogshandelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben in Nederland veel schade aangericht. Het rivierengebied in de provincie Gelderland behoorde tot de zwaarst getroffen gebieden in ons land. Zo bleef in de voormalige gemeente Gendt vrijwel geen enkel huis onbeschadigd.⁶ In de

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

jaren na de oorlog werd de wederopbouw voortvarend aangepakt. Onder de paraplu van een centraal aangestuurd herstelbeleid werden de verschillende lokale wederopbouwplannen door met zorg geselecteerde stedenbouwkundigen en architecten opgesteld. In de moeilijke naoorlogse jaren, gekenmerkt door beperkte budgetten en schaarste aan bouwmaterialen, zijn zij er veelal in geslaagd kwalitatief hoogwaardige plannen tot stand te brengen, die een goed compromis vormden tussen enerzijds een zorgvuldige inpassing in de bestaande context en anderzijds de behoefte aan vernieuwing. In deze algemene zin kan gesteld worden dat de met veel zorg en inspanning tot stand gekomen wederopbouwarchitectuur en stedenbouw van cultuurhistorische waarde is en een respectvolle behandeling verdient.

Schets van de Hampstead Garden Suburb. (Feenstra, Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland)

Tuindorpen en sociale woningbouw vóór de Tweede Wereldoorlog

Met het aannemen van de woningwet in 1902 werden in het begin van de twintigste eeuw nieuwe eisen gesteld aan de leefomstandigheden van de laagste inkomensgroepen. Deze waren met name in de grote steden in Nederland in veel gevallen erbarmelijk. De arbeidersklasse huisde tot die tijd in veel te kleine woningen van slechte kwaliteit met gebrekkige belichting, beluchting en onhygiënische omstandigheden. Het aanpakken van de slechte woonsituatie en de verkrotting diende op korte termijn in gang te worden gezet. De wet moest tevens de oprichting van woningbouwverenigingen stimuleren, die de bouw van grote hoeveelheden (arbeiders)woningen konden verzorgen. Na de invoering van de woningwet kwamen de veranderingen op het gebied van de sociale woningbouw maar moeizaam op gang. In de loop der jaren en mede door toedoen van de Eerste Wereldoorlog (algeheel gebrek aan bouwmaterialen) ontstond in veel steden een enorme woningnood, die pas vanaf omstreeks 1915 – met de oprichting van woningbouwverenigingen – kon worden aan aangepakt.

ROGER CROLS

Het idee voor de Nederlandse tuindorpen is gebaseerd op het voorstel voor een netwerk van tuinsteden van E. Howard. Met zijn in 1898 gepubliceerde manifest *To-Morrow: a Peaceful Path to Real Reform* wilde Howard de strijd aanbinden met de explosief gegroeide steden en de sociale ellende die daarvan het gevolg was.⁷ De eerste Engelse tuinstad Letchworth werd tussen 1903 en 1905 ontwikkeld door de architecten B. Parker en C. Unwin.⁸ Enkele jaren later zouden ze Hampstead Garden Suburb ontwerpen als buitenwijk aan de noordelijke stadsrand van Londen. Dit tuindorp werd door H. Barnett, met steun van de zeepfabrikant W. Lever en de chocoladefabrikanten G. Cadbury en J. Rowntree, gesticht als ideale samenleving van min- en meervermogenden.⁹ De genoemde fabrikanten hadden enige jaren eerder invloedrijke modelfabriekskolonies laten bouwen in respectievelijk Port Sunlight bij Liverpool (1889), Bourneville in Birmingham (1893) en New Earswick bij York (1904).¹⁰

Onder invloed van fabriekskolonies en tuindorpen in Engeland werd in Nederland met name na de Eerste Wereldoorlog een serie tuindorpen gebouwd. In dit kader mag bovendien de invloedrijke publicatie over tuinsteden van de Arnhemse architect G. Feenstra uit 1920 niet onvermeld blijven.¹¹ Het in opdracht van de fabrikant C.T. Stork vanaf 1909 gerealiseerde tuindorp Het Lansink geldt als het eerste tuindorp in Nederland. Het werd ontworpen door de Amsterdamse architect Karel Muller.¹² Veel tuindorpen en tuinwijken werden in eerste instantie als fabrieksdorp gebouwd, zoals Hevedorp (Renkum, 1916) en het fabrieksdorp voor de ENKA (Ede, 1921). Behalve de bovengenoemde fabrieksdorpen werden in Gelderland vooral in Arnhem enkele bijzondere wijken gerealiseerd. Eén van de eerste Gelderse tuinwijken is de Mussenberg in Arnhem.

Plein in de Arnhemse wijk De Mussenberg, één van de eerste tuinwijken in Gelderland. (Foto: auteur)

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

De Mussenberg kwam tot stand naar ontwerp van het Rotterdamse architectenbureau De Roos en Overijnder in 1910-1912.¹³ Evenals Heveadorp en de enige jaren later gerealiseerde Arnhemse wijk De Geitenkamp wordt de wijk gekenmerkt door voor Nederland ongebruikelijke hoogteverschillen, die samen met de sterk door de Engelse tuinsteden geïnspireerde architectuur van de woningen, voor ons land unieke ensembles vormen. Ook de op dit moment in restauratie zijnde Apeldoornse Metaalbuurt (1917), gebouwd naar ontwerp van architect H. Wegerif, behoort tot de belangrijkste en grootste voorbeelden van tuinwijken in Gelderland.¹⁴

In Nederland is vooral het Rotterdamse tuindorp Vreewijk (1916 en later) een belangrijk voorbeeld geweest voor de vroeg-naoorlogse ontwikkelingen op het platteland. Architecten en stedenbouwkundigen waren H.P. Berlage en het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. In tegenstelling tot Het Lansink, waar in architectuur en stedenbouw nog sprake was van een vrij letterlijke overname van het Engelse gedachtegoed, werd in Vreewijk voor wat betreft de architectuur aansluiting gezocht bij Nederlandse bouwtradities.

De Delftse School

De gebouwen die tijdens de eerste tien jaar van de wederopbouw gerealiseerd zijn in Nederland en Gelderland, zijn overwegend uitgevoerd in de stijl van de Delftse School, die toen haar laatste bloeiperiode beleefde. De grondlegger van deze traditionalistische stroming in de architectuur uit de jaren 1925-1955 was de Delftse hoogleraar prof. ir. M.J. Granpré Molière (1883-1972).¹⁵ Geënt op ontwerpen zoals het door hem in samenwerking met P. Verhagen en A.J.Th. Kok ontworpen Tuindorp Vreewijk (1916-1919) keerde hij zich tegen de woningbouw van het Nieuwe Bouwen in de vorm van anonieme meergezinswoningen. Hij greep hij terug op de traditionele eengezinswoning met tuin. Het harmonische zwaartepunt van het huis, dat het gezin van de buitenwereld scheidde, moest immers binnenskamers blijven.

Karakteristiek voor de Delftse School is de op de menselijke schaal gebaseerde architectuur, de toepassing van streekeigen materialen, handvorm bakstenen en met pannen gedekte zadeldaken, voorzien van duidelijk gemarkeerde schoorstenen. De schoorstenen vormen vaak de tuit van een tuitgevel, waardoor ze een essentieel onderdeel zijn van de vormgeving. Een belangrijk onderdeel van de architectuur zijn de roedenverdelingen van de ramen die de sobere, vaak robuuste architectuur een vriendelijke en zelfs elegante uitstraling geven. De ambachtelijk verwerkte materialen moesten voorkomen dat de bewoner de indruk kreeg dat zijn huis een serieel vervaardigd product was, eender als alle andere. Zijn huis was uniek en representeerde, niet minder dan een kerk of een raadhuis, de eeuwige architectuur die door het ambachtelijke aspect naast een stoffelijke ook een geestelijke dimensie had gekregen. In de woningbouw liet men zich inspireren door de 'Oud-Hollandsche' bouwkunst uit de late zestiende en de achttiende eeuw.

Voor wat betreft de vroeg-naoorlogse jaren neemt in dit kader de in 1946 verschenen

ROGER CROLS

publicatie *Onze Bouwkunst van allen dag* van ir. S.J. van Embden een bijzondere plaats in. Van Embden was verbonden aan het Gelders Genootschap, waarvan de architecten toentertijd de principes van de Delftse School aanhingen. Het betreffende boek geeft tal van uitgangspunten voor het ontwerpen van een gebouw, die alle gebaseerd zijn op de opvattingen van de Delftse School. Volgens het voorwoord was het boek met name bedoeld als inspiratiebron voor kleine bouwopgaven op het platteland. Het boek richtte zich niet zozeer op de ervaren ontwerpers, maar meer op de beginnelingen en de zwakkere vakbroeders. Op deze wijze werd getracht de bouwkunst op het platteland op een hoger niveau te tillen volgens de principes van de Delftse School.

Woningbouw in Gelderland in de eerste naoorlogse jaren

Na de oorlog stond de alom heersende woningnood jarenlang bekend als ‘volksvijand nummer 1’. Het oplossen van de woningnood onder de bevolking had de hoogste prioriteit. Het woningtekort bedroeg volgens berekeningen in 1946 200.000.¹⁶ In 1950 was het tekort opgelopen naar 300.000 woningen. De bouw van een ongekend aantal woningen in nieuwe uitbreidingswijken was dus de omvangrijkste opgave van de wederopbouw. Onder de centrale regie van de rijksoverheid werd vooral in de jaren vijftig en zestig snel, veel en goedkoop gebouwd op basis van gerationaliseerde en geïndustrialiseerde bouwmethoden. Het maatschappelijke ideaal van de moderne geïndustrialiseerde samenleving kreeg ruimtelijk vorm in de nieuwe woonwijken volgens het stedenbouwkundig concept van de wijkgedachte: overzichtelijke wijken met een herhaling van wooneenheden in open verkaveling en met collectieve ruimten en voorzieningen die het gemeenschapsleven tot uitdrukking moesten brengen.

De woningbouw kwam in Gelderland aanvankelijk maar langzaam op gang. In 1945 werden er slechts veertien woningen gebouwd, alle op particulier initiatief. Het volgende jaar werden al 105 woningen gebouwd door particulieren terwijl de woningbouwverenigingen 315 stuks realiseerden. De navolgende jaren steeg het aantal nieuw gebouwde woningen gestaag tot 6230 in 1949, terwijl in 1950 het aantal nieuwe woningen tijdelijk daalde.¹⁷ Toen begin jaren vijftig moderne bouwmaterialen als staal en beton konden worden geleverd, kwam de Delftse architectuur in de verdrukking. De traditionele, arbeidsintensieve en ambachtelijke wijze van bouwen van de Delftse School leidde tot een veel lagere bouwproductie. De woningnood kon alleen verminderd worden door industriële productiemethoden en moderne materialen in te voeren.

De materiaalschaarste vlak na de oorlog werkte in het voordeel van de Delftse School. Voor de woningbouw waren aanvankelijk, in de jaren 1945-1949, slechts de traditionele baksteen, hout en dakpan beschikbaar. Beton en staal werden gereserveerd voor het herstel van de infrastructuur. Door de economische positie van Nederland was het onmogelijk bouwmaterialen naar behoefte te importeren. In de eerste naoorlogse jaren was er ook een tekort aan bouwvakarbeiders in Gelderland. In Gelderland moesten deze dan ook worden aangetrokken uit minder zwaar getroffen gebieden als de noordelijke provincies

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

van ons land. Waar nodig werden in die tijd dan ook ‘wederopbouwkampen’ ingericht om te voorzien in de huisvesting van arbeiders.

Om in de eerste woningbehoefte te voorzien werden vanaf de bevrijding tot in 1946 in Gelderland 2751 noodwoningen gebouwd. De financiering van woningwetwoningen na de oorlog was een belangrijk onderwerp. De bouw van woningen was in het algemeen onrendabel geworden. De bouwkosten waren immers gestegen terwijl de huur bevroren was op het peil van 1940. In 1948 kwam, met terugwerkende kracht tot 1945, een nieuwe regeling tot stand. Hierbij werden de onrendabele stichtingskosten geheel voor rekening van het Rijk genomen. Gedurende vijftig jaar zou het Rijk daartoe jaarlijks een bijdrage verlenen. Teneinde ervoor te zorgen dat de overheids gelden goed besteed werden, stelde het Rijk bepaalde eisen aan de indeling, constructie en afwerking van de woningwetwoningen. In de eerste jaren na de bevrijding werden als maatstaf voor de beoordeling van plannen voor woningwetwoningen de ‘Voorlopige Wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen’ gehanteerd, in 1951 vervangen door de ‘Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen’. Van invloed op de woningbouw zal zeker ook het in 1946 gepubliceerde *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland* van de Geldersche Architecten Studiekring zijn geweest. Deze drie documenten worden hieronder besproken.

De ‘Voorlopige Wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen’ (1946)

De ‘Voorlopige Wenken’ hadden vooral betrekking op ‘bewoonbaarheidseisen zoowel in sociale, hygiënische als in de andere opzichten’, alsmede op ‘meer technische eisen, die – in het belang van soliditeit, duurzaamheid, beperking van het onderhoud, enzovoort – aan de planindefining, de bouwkundige constructie en de installaties behooren te worden gesteld’.

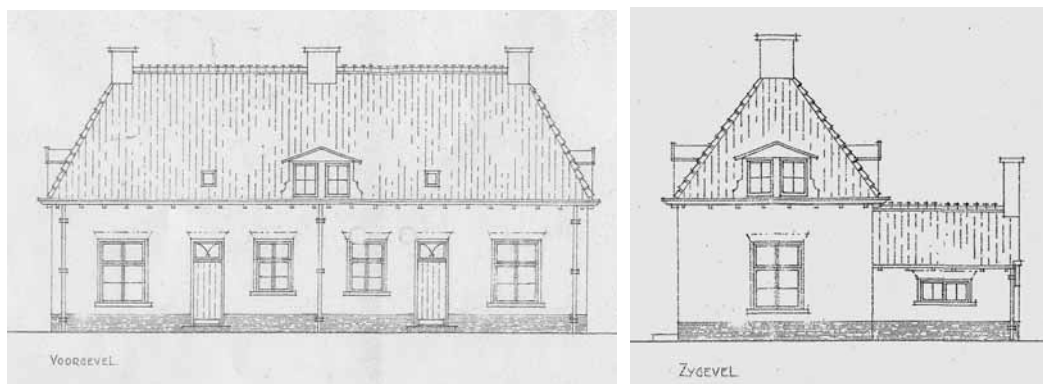
Het hoofdwoonvertrek moest bij voorkeur op het zuiden en westen worden georiënteerd; de slaapkamer op het oosten. In streken met een markante streekeigen esthetisch fraaie vormgeving verdiende het alle aanbeveling de nieuwe projecten hiermee te laten harmoniëren. De tuin diende groot genoeg en bruikbaar te zijn. Aangeraden werd geen gesloten bouwblokken toe te passen. Bij eengezinswoningen moest men in een bouwblok geen gemeenschappelijke tuin aanbrengeen. Vanwege de schaarste aan bouwmaterialen dienden de woningen tot een bepaalde hoeveelheid kubieke meters beperkt te blijven. De grootte van de te bouwen woningen moest vooral in de steden nauwkeurig aansluiten bij de lokale behoeften, terwijl het op het platteland wenselijk was de differentiatie in de woningen te beperken tot de woningen voor normale volledige gezinnen en grote of zeer grote gezinnen. Aan een complex konden eventueel enkele woningen voor bejaarden toegevoegd worden.

De verschillende gezinscategorieën waren: (1) alleenwonende en onvolledige en kleine gezinnen; (2) normale gezinnen (gezinnen bestaande uit man, vrouw en twee tot vier kinderen); (3) grote gezinnen (gezinnen bestaande uit man, vrouw en vijf tot negen kin-

ROGER CROLS

deren); en ten slotte (4) zeer grote gezinnen (man, vrouw en tien of meer kinderen). Naarmate de gezinnen groter waren, namen de afmetingen van de vertrekken toe, evenals het aantal slaapkamers. Voor wat betreft de schuren op het platteland werd aanvullend opgemerkt dat het vaak wenselijk en noodzakelijk zou zijn de minimale inhoud belangrijk ruimer te nemen. Voor landarbeiders en anderen, die in hun vrije tijd voor eigen voorziening voedsel kweekten, werd grotere en meer gedifferentieerde schuurruimte nodig geacht.

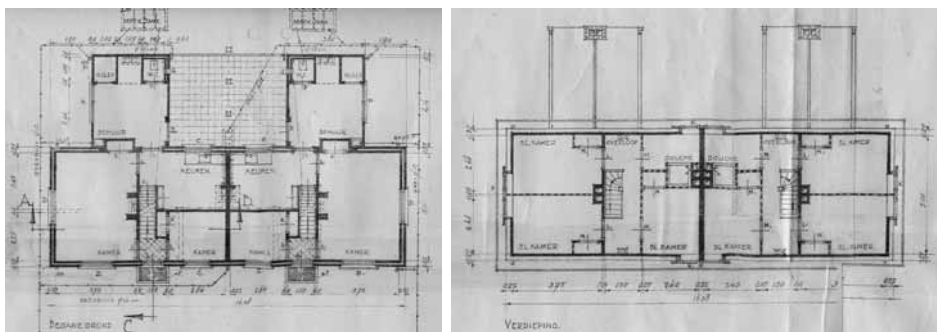
Ontwerp voor woningen aan de Esdoornstraat in Opheusden (1946-1947), voor- en zijaanzicht. De tekening van de zijgevel toont de voor landarbeiders onmisbaar geachte uitbouw met wc en kolenhok waarin soms kippen of een varken werden gehouden. (Archief Stichting Woningbeheer Betuwe Lienden)

Een niet te langwerpige rechthoekige vorm van de woning had de voorkeur. Om zich van de doelmatigheid van de plattegronden te overtuigen, diende de architect de mogelijke meubileringen op de plattegronden weer te geven. De verbindingslijnen keuken-voordeur, huiskamer-voordeur, keuken-huiskamer, huiskamer-wc, slaapkamer-wc moesten zo gunstig mogelijk verlopen, zonder omwegen en met het vermijden van obstakels. Ook moest men zich ongestoord rond de verwarming kunnen scharen zonder kast- of kamersdeuren te blokkeren. Een tweede woonvertrek waar kinderen hun huiswerk konden maken (of bij ziekte konden verblijven) werd essentieel geacht.

Ter voorkoming van hoge en onnodige onderhoudskosten, veelvuldig herstel en vernieuwing was een degelijke, rationele en goed uitvoerbare constructie vereist. Aandachtspunten waren vochtwering, wering van geluidshinder, beveiliging tegen inbraak, verhindering van inkijk, gemakkelijk schoonhouden, gas-, water- en elektriciteitsvoorzieningen. Ondanks gedetailleerde aanwijzingen kwamen in de praktijk toch tekortkomingen voor, zoals de vloer die te dicht bij de grond was geplaatst, ondeugdelijke funderingen, onvoldoende thermische isolatie, goten en afvoeren met weinig capaciteit, waterdoorlatende keldermuren, geluidslekken en slecht gemetselde en verankerde schoorstenen.

‘Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen’ (1951)

Tijdens en na de oorlog werd door de overheid de ontwikkeling van standaard woningtypen en plattegronden gestimuleerd. In de jaren veertig werd een aantal stichtingen opgericht waarin overheid, bedrijfsleven, volkshuisvesters en architecten waren vertegenwoordigd. Het doel van deze stichtingen was rationalisatie van de woningbouw. De Stichting Ratiobouw kreeg tot taak de ontwikkeling van nieuwe bouwsystemen te bevorderen. De Stichting Studiegroep Efficiënte Woningbouw werd met de opdracht belast normalisatie en standaardisatie in de traditionele bouw door te voeren. De Stichting BOUW zorgde voor de verspreiding van de informatie via het gelijknamige, nu nog bestaande blad en de Stichting Bouwcentrum had ten slotte de functie van voorlichtings- en documentatiecentrum.

Tekening van de begane grond (links) en de eerste verdieping (rechts) van een eengezinswoning in de Esdoornstraat (1946-1947) in Opheusden. Naast een voor slaapkamers gereserveerde verdieping doet ook de douche haar intrede. (Archief Stichting Woningbeheer Betuwe Lienden)

De ‘Voorlopige wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen’ hadden enkel betrekking gehad op technische zaken: afmetingen, indeling en vorm van de ruimten, evenals op de verkaveling en de tuinen. Hoewel de toepassing van het in de wenken gestelde niet verplicht was, werd toch verondersteld dat deze in de praktijk als richtlijn werd gehanteerd. Het was overigens niet de bedoeling dat de ‘wenken’ al te letterlijk werden gebruikt. Ze betroffen geen esthetische eisen en ook geen stedenbouwkundige voorschriften. In de ‘Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen’ uit 1951 werden de minimeisen uit de voorlopige versie tot norm verheven. Dit betekende dat de hierna gebouwde woningen vaak kleiner waren en eenvoudiger werden gedetailleerd en afgewerkt. Desalniettemin was er in vergelijking met de vooroorlogse periode sprake van een vooruitgang in woningoppervlak en technische voorzieningen. In het eengezinshuis werd de aparte slaapverdieping een normaal verschijnsel, evenals de doucheruimte en de warmwatervoorziening. Naarmate de jaren vijftig vorderden, kwam de nadruk steeds meer te liggen op kwantiteit in plaats van kwaliteit.

De Studiegroep Efficiënte Woningbouw werkte met de Nationale Woningraad aan

ROGER CROLS

standaardplattegronden waarbij getracht werd het aantal typen tot een minimum te beperken. Hoewel het niet altijd lukte deze dwingend op te leggen, kregen de standaardplattegronden bekendheid via publicatie in het tijdschrift *Bouw*.¹⁸ Daarnaast nam de Centrale Directie voor de Wederopbouw en de Volkshuisvesting in 1948 het initiatief tot het ontwerpen van 'normaalwoningen'. Deze dienden als voorbeeld voor architecten en konden met bestek en al door gemeenten besteld worden. De aanleiding hiertoe was onder andere het feit dat er vooral in de dorpen en op het platteland getroffen waren die onvoldoende middelen bezaten om zelfstandig tot bouwen te komen. Het betrof in hoofdzaak gevallen waar te verwachten viel dat een eigenaar geen architect zou inschakelen vanwege de kosten van het honorarium. Normalisatie in de woningbouw had zowel voor particulieren als voor woningbouwverenigingen de volgende voordelen: eenvoudiger en goedkopere voorbereiding, besparing op honoraria, besparing op de kosten van onderdelen, een prijsdrukkende werking op de bouw en een optimaal niveau van de ontwerpen. Een groot aantal voorbeelden werd in 1948 gepubliceerd in het *Bouwkundig Weekblad*. De woningen waren speciaal ontwikkeld voor kleinere (plattelands)gemeenten en moesten uitdrukking geven aan het streekeigene. Dit betekende dus een typologisering per streek.

Naast de Centrale Directie gaven ook de Provinciale Directies van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting opdrachten voor het ontwerpen van genormaliseerde woningtypen, speciaal voor de wederopbouw in dorpen. Zo werden in Gelderland in 1948 door drie Gelderse architecten 'normaalwoningen' ontworpen. De woningen voldeden aan het criterium van streekeigen architectuur en waren grotendeels in de stijl van de Delftse School ontworpen. Voor de prijs van 125 gulden kon een compleet stel tekeningen met bestek worden verkregen. In 1954 waren op deze wijze 142 woningen gerealiseerd. Het idee van de 'normaalwoning' werd verder ontwikkeld en resulteerde in 1960 in de keuzewoning. Dit was een soort cataloguswoning, die zowel in Maastricht als in Amsterdam geplaatst kon worden. Hiermee werd het idee van het streekeigene verlaten en trad een verdere uniformering van de woningbouw op.

Aandacht voor het probleem van de volkshuisvesting op het platteland werd verkregen door het organiseren van congressen, prijsvragen en tentoonstellingen. Een goed voorbeeld is de in 1947 gehouden Volkshuisvestingsdag en -tentoonstelling te Assen, die uitgebreid in een speciaal nummer van *Bouw* werd beschreven.¹⁹ Aanleiding was een prijsvraag voor het ontwerp van een arbeiderswoning op het platteland. Vijftig van de maar liefst 175 inzendingen waren hier te zien. Al een jaar eerder waren door de Katholieke werkgevers in Brabant en Limburg studiedagen voor Volkshuisvesting en Stedenbouw georganiseerd.

*Het Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland (1946)*²⁰

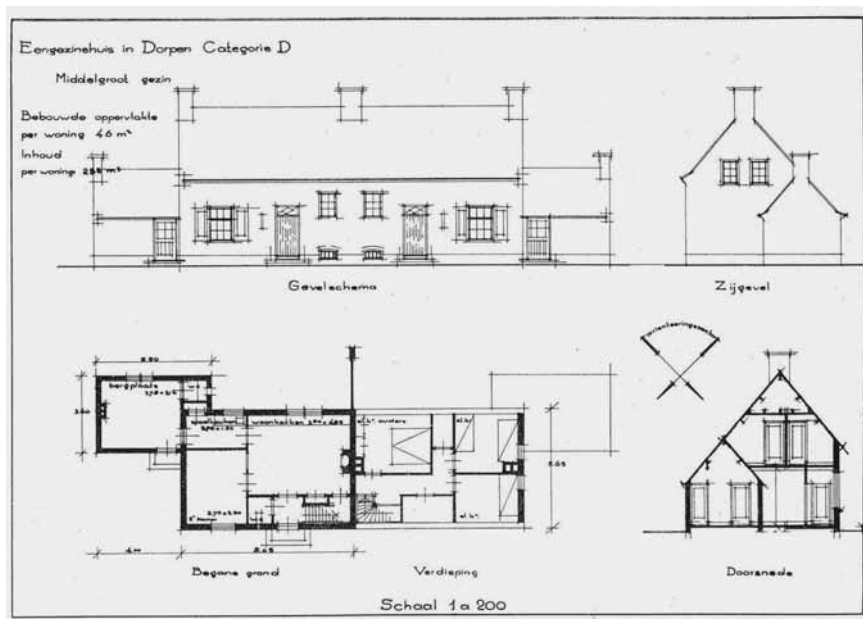
Het *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen* was het resultaat van een studie die de 'Geldersche Architecten Studiekring' in de laatste oorlogsjaren uitvoerde en die na de be-

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

vrijding werd voortgezet. In het rapport waren ter illustratie enige door leden ontworpen plannen opgenomen. Het bevatte tevens tabellen met een overzicht van wenselijke ruimten en de ideale maten voor iedere ruimte in het huis.

Aanleidingen voor de studie waren de achterstand in woningbouw als gevolg van de oorlog en het feit dat op het platteland aanzienlijk meer krotwoningen stonden dan werd verondersteld. Bovendien vonden de ‘Geldersche Architecten’ dat de woningbouwplannen die in het kader van het zogenaamde Urgentieprogramma in 1944 waren ingediend, geen recht deden aan de inzichten met betrekking tot sociale woningbouw die de laatste decennia waren ontstaan. Zelfs in architectenkringen was weinig onderzoek gedaan naar de arbeiderswoning en dat terwijl Nederland toch een vooraanstaande positie innam op het gebied van de volkshuisvesting. De architecten vonden dat veel woningen bovendien niet waren afgestemd op de doelgroep. De in de bouwverordeningen gestelde minimale eisen dreigden, zoals reeds hierboven gemeld, bovendien tot normen verheven te worden. Na de oorlog stelde de Studiekring dan ook dat:

‘Vast staat dat men in Gelderland voor de uitvoering staat van een woningbouwprogramma van ongekende omvang, dat reeds door de kwantiteit alleen het object zal worden, naar hetwelk het nageslacht de prestaties van de huidige generaties op het gebied van de volkshuisvesting zal beoordelen’.²¹

Voorbeeld van een dubbele eengezinswoning in een dorp zoals ontworpen door de Geldersche Architecten Studiekring. (Bouwprogramma voor arbeiderswoningen)

ROGER CROLS

De Studiekring voelde zich verplicht tegen deze achtergrond een studie naar voren te brengen, waarin de belangen van de volkshuisvesting in Gelderland konden worden gediend.

Het rapport probeerde het karakter van de Gelderse woningbouw te omschrijven. Dit was volgens de Studiekring bepaald door sociale verhoudingen die doortrokken waren van een feodaal besef. Het betekende voor de woningen dat er sprake moest zijn van 'allure, gepaard met eenvoud, van organische opvattingen en van voorkomendheid'. Nader uitgewerkt betekende dit 'de voorkeur voor een breede, niet te hoge woning, zonder uitbouwen, met ingang in de voorgevel, veelal tot rijen verenigd'.²² Een gevelbreedte van 7,50 meter achtten de leden van de Studiekring nodig om tot een goede woningplattegrond te komen. Bijzondere aandacht vroeg het hoofdwoonvertrek. Dit moest een vertrek zijn dat door ruime afmetingen en door de centrale ligging domineerde. Het suitetype, met twee gelijke of ongeveer gelijke woonvertrekken, wezen zij af. De plaats van ramen en deuren zou zodanig moeten worden gekozen dat het gebruik niet werd gestoord. Uitgangspunt was ten slotte duurzaamheid. De woningen moesten ook in het jaar 2000 (!) nog bruikbaar zijn.

De ruimten in de woning

Waar vroeger een woonkeuken met bedsteden voldeed, was nu een splitsing van de ruimte in verschillende kamers met uiteenlopende functies noodzakelijk. Dit betekende dat de hoofdwoonruimte uiteenviel in drie vertrekken: de woonkamer, een kamer voor ziken en om zich in alle rust te kunnen terugtrekken of te studeren en een keuken. Dit laatste vertrek was in het interbellum teruggebracht tot een beperkte ruimte om het wonen en eten daarin tegen te gaan. Voor bejaarden en alleenwonenden kon het tweede woonvertrek vervallen en was een keuken met beperktere afmetingen voldoende; zelfs een kooknis zou voldoende zijn.

Een bijzonder element was de woonkeuken met een nabijgelegen spoelkeuken. Deze voor de agrarische bouwkunst kenmerkende vertrekken werden in principe alleen geschikt geacht voor dorpen waar dergelijke vertrekken nog gebruikelijk waren. Een voorwaarde voor het toevoegen van een woonkeuken was een afzonderlijke spoelkeuken en bovendien zou een tweede woonvertrek niet mogen ontbreken. De slaapvertrekken onder de kap dienden dusdanig van omvang te zijn dat er ruimte was voor vast en los meubilair. Naarmate de woningen meer gespecificeerde vertrekken kregen, steeg ook de behoefte aan gangen en portalen. De ruimten voor gangen en trappen dienden centraal te liggen en voldoende ruimte te bieden voor huiselijk verkeer. In de steden moest behalve de woonkamer ook de tweede woonkamer vanuit de centrale gang of hal bereikbaar zijn. Op het platteland werd het van belang geacht dat de (woon)keuken direct vanuit deze ruimten bereikbaar was.

Ontwerpers verwachtten dat diverse technische voorzieningen die toen nog niet algemeen gangbaar waren, voor het jaar 2000 in de arbeiderswoning toepassing zouden moeten vinden. Hiervoor moest alvast ruimte worden gereserveerd. Dit betrof bijvoor-

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

beeld de aansluiting op het waterleidingnet, wat betekende dat er binnen de eigenlijke woning – dus niet in de bijkeuken – een ruimte voor een wc en een badkamer diende te worden vrijgehouden. Dat deze bepaald niet groot waren gedacht, blijkt uit de opmerking dat hiervoor te reserveren ruimten tijdelijk als kast konden dienst doen.

Woningbouwcomplexen in Dodewaard, Gendt, Opheusden en Wilp

De tuindorpgedachte komt in de wijkjes in deze dorpen met name tot uitdrukking in de aanwezigheid van voortuinen, diepe achtertuinen en in de traditionele architectuur. In veel kernen is geen sprake van een wijk, maar slechts van een enkele straatwand.

Direct na de bevrijding in 1945 was er ook in Gendt een groot tekort aan woningen. Het gemeentebestuur besloot daarom in samenwerking met gemeentearchitect C. Estourgie – die dezelfde functie had in Bemmelen – de volkswoningbouw ter hand te nemen.²³ In Gendt ontwierp Estourgie woningen voor twee complexen. Vergelijkbare woningen verzeiden in Angeren, Bemmelen en in Doornenburg. Alle woningen zijn uitgevoerd in de stijl van de Delftse School. Bij de bouw van de woningen werd waarschijnlijk gebruik gemaakt van elementen uit de systeembouw. Met name vloeren werden mogelijk op deze wijze vervaardigd. De vloeren in de vroeg-naoorlogse woningen bestonden vaak ten dele uit holle baksteenelementen in combinatie met een wapening en beton. De Perfora holle baksteen voor vloeren en daken werd, minstens vanaf 1941, geproduceerd door de N.V. Metselsteen v/h Antoon Geldens, Steenfabrikanten, Nijmegen.

De vroegste tijdens de wederopbouw gerealiseerde woningwetwoningen nemen een bijzonder plaats in binnen de bebouwing van de kern van Gendt. De woningen zijn met groot vakmanschap ontworpen en gebouwd. Grote, diepe kavels waren nodig, omdat tot de eerste levensbehoeften van de eerste bewoners een moestuin, een kolenhok, een varkensstal of een kippenren behoorden. Dit vonden ontwerpers en bewoners vaak belangrijker dan bijvoorbeeld een badkamer.

De Gendtse woningen (1945-1950) zijn te verdelen in twee groepen: ten oosten en ten westen van de Dorpstraat. De meest opvallende groep wordt gevormd door de woningen die gelegen zijn binnen het bouwblok Essenpasstraat-Burchtgraafstraat-Dijkstraat-Kleine Raalt. Deze woningen hebben kleine voortuinen, waarvan een aantal nog met (liguster)hagen van elkaar en van de trottoirs zijn gescheiden, en diepe achtertuinen waarin kort na de bouw varkenshokken werden geplaatst. Enkele varkenshokken zijn bewaard gebleven. De arbeiderswoningen die uitgevoerd zijn in een viertal hoofdtypen, vallen op door hun vormgeving en voor die tijd luxe afwerking. De architectuur refereert in opstand en plattegrond aan boerderijen. Erg vreemd is dit niet als men bedenkt dat een deel van de bewoners voorheen in het buitengebied had gewoond. Bovendien werd de architect zoals hierboven reeds vermeld, geacht kenmerken van streekeigen bouwkunst te verwerken in zijn ontwerpen.

ROGER CROLS

Woning aan de Cuperstraat te Bommel, eenzelfde type als de eengezinswoningen aan de Burchtgraafstraat in Gendt. De stijl van de woning refereert aan een boerderij. (Foto: auteur)

Natuurlijk werd ook voortgeborduurd op eerder ontwikkelde typen landarbeiderswoningen zoals de woningen te Wilp. Een goed voorbeeld van beide invloeden is de dubbele arbeiderswoning aan de Burchtgraafstraat 19-21 die doet denken aan het voorhuis van een hallehuis- of T-boerderij. Een groot deel van de woningen heeft een voorgevel waarin zich een kelderraam bevindt met daarboven een venster. Dit beeld verwijst naar de kelder met de erboven gelegen opkamer bij het voorhuis van het genoemde hallehuistype. Bij nadere beschouwing blijft dit aspect niet beperkt tot het exterieur. Veel woningen hebben namelijk, net zoals in een boerderij, een woonkeuken in plaats van een woonkamer. Die is voorzien van een forse schouw met een betegelde achterwand waarin het fornuis kan staan. Achter de woonkeuken bevindt zich de spoelkeuken met een aanrecht en een waterpomp. Rechts naast de spoelkeuken is een slaapkamer. Het linkerdeel van de begane grond wordt in beslag genomen door een forse berging voor het opbergen van tuingereedschap. De verdieping heeft meestal drie slaapkamers, een drietal muurkasten en een zolder. Een douche of badkamer, hoewel in die jaren reeds bij dergelijke woningen elders toegepast, ontbrak.

Bijzondere bouwmaterialen die werden gebruikt waren terrazzovloeren, ook wel bekend onder de naam granitowerk. Bovendien werden eikenhouten roeden toegepast voor de ramen. Hoewel dit niet helemaal zeker is, lijken voor die tijd nieuwe bouwmaterialen als de holle Perfora baksteen voor vloerconstructies te zijn toegepast. De bewaard geble-

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

ven bouwtekeningen van diverse vroeg-naoorlogse woningbouwcomplexen in Dodewaard en Opheusden geven een goed beeld van de variatie aan woningtypen. De woningen in deze dorpen zijn ontworpen door J. Evers, hoofd van de technische dienst kring Kesteren in de jaren 1946-1947. In het wijkje Hoofakkers-Kloostereind werden maar liefst zes woningtypen gerealiseerd. Ook hier verwijst de architectuur naar agrarische bouwkunst, maar daarnaast vormen achttiende- en negentiende-eeuwse dorpswoningen een inspiratiebron. Aloude hofjeswoningen kunnen in de gevelindeling van de woningen worden herkend. De woningen vallen op door de zeer zorgvuldige en rijke detaillering met diverse soorten schuiframen, opgeklapte voordeuren, bovenlichten met vorkvormige tracteringen en de bij diverse typen ontworpen lantaarns boven de voordeuren. Overigens waren de meeste woningen voorzien van een douche, een voor die tijd op het platteland ongekende luxe. De woningen aan de Meidoornstraat in Opheusden en aan de Kalkestraat en Zelkweg in Dodewaard vallen bovendien op door de toepassing van helder oranje 'Groninger' baksteen.

Ook in het nabij de IJssel gelegen dorp Wilp zijn aan de westzijde van de Nieuweweg vergelijkbare woningen te vinden als in Opheusden en Dodewaard. Deze woningen maken deel uit van een voor de gemeente Voorst uniek gebied dat een staalkaart vormt van de sociale woningbouw in deze gemeente uit de periode 1920-1960. Zowel twee-onder-een-kap landarbeiderswoningen als de eerste doorzonwoningen zijn hier te vinden.²⁴ Een van de grootste vroeg-naoorlogse tuinvijken in Gelderland buiten de steden is de wijk de Valendries in Wijchen. Komend jaar zal deze wijk onderwerp zijn van een uitgebreid onderzoek naar onstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis en de hier aanwezige cultuurhistorische waarden. Ondanks ingrijpende renovaties in de jaren tachtig van de twintigste eeuw zijn de woningen in de Gelderse dorpen over het algemeen redelijk gaaf bewaard gebleven. Bij renovaties zijn met name de karakteristieke voordeuren in gewijzigde vorm vervangen en zijn de ramen vernieuwd zonder roedenverdelingen. Terwijl tot op heden de woningen steeds zijn aangepast aan de eisen van de tijd, geven woningbouwcoöperaties nu regelmatig de voorkeur aan sloop in het kader van herstructurering. Dit staat in schril contrast met de grote tevredenheid van de bewoners met hun huidige woningen.

Cultuurhistorische waarde en toekomst van de wijken

De woningbouwcomplexen zijn in meerdere opzichten van cultuurhistorisch belang. De woningen vallen op door de esthetische kwaliteiten van de ontwerpen en door de zorgvuldige detaillering. De woningbouwcomplexen behoren typologisch – met name omdat de architectuur gebaseerd is op agrarische bouwtradities en op prototypen als het tuindorp Vreewijk – tot de belangrijkste woningwetwoningen die tijdens de wederopbouw gerealiseerd zijn in de provincie Gelderland. De complexen zijn bovendien van belang voor de geschiedenis van de sociale woningbouw in de twintigste eeuw op het Gelderse platteland. Gebouwd in het kader van de Wederopbouwwetgeving kwamen ze tegemoet aan het grote tekort aan (goedkope) woningen. Daarnaast zijn ze vaak een tastbare herin-

ROGER CROLS

nering aan de oorlogsschade en het direct hierop volgende herstel. De woningcomplexen zijn bovendien vaak van grote historische waarde voor de betreffende kernen als eerste planmatig aangelegde woonwijken.

Wederopbouwoningen zoals aan de Zekweg in Dodewaard vormen een tastbare herinnering aan het herstel van de oorlogsschade. (Foto: G. Derks, Arnhem)

Door kennisuitwisseling over het cultuurhistorisch belang en de kwaliteit van de wijken kan sloop worden voorkomen en in plaats daarvan worden gezocht naar mogelijkheden tot aanpassing, herstel en versterking van de aanwezige waarden zodat deze voor iedereen zichtbaar worden. Bij herstel zijn aspecten als de historisch juiste detaillering van ramen en deuren en passende erfafscheidingen belangrijke aandachtspunten. Eventuele toekomstige uitbreidingen verdienen ook nadere aandacht. Het is essentieel dat de architectuur, maat en schaal goed aansluiten bij de monumentale bebouwing en dat de uitbreidingen identiek zijn, met hooguit kleine wijzigingen per type woning.

De traditionalistische vroeg-naoorlogse sociale woningbouw laat zien dat door zowel aan te knopen bij landelijke als bij lokale bouwtradities, woonwijken zijn ontstaan met een hoge ruimtelijke en architectonische kwaliteit die inderdaad – zoals Granpré Molière wenste – een zekere eeuwigheidswaarde bezitten, mits zorgvuldig onderhouden en waar nodig aangepast met respect voor de oorspronkelijke detaillering. Dat dit geen utopie hoeft te zijn maar een reëel nastreefbaar doel, bewijzen de eerder genoemde gerenoveerde en gerestaureerde vooroorlogse tuinwijken in Arnhem (Mussenberg) en in Apeldoorn

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland

(Metaalbuurt). Met hun typisch dorpse karakter kunnen de vroeg-naoorlogse woningwetcomplexen een belangrijke bijdrage leveren aan de identiteit en leefbaarheid van het Gelderse platteland en de instandhouding van ons volkshuisvestelijk erfgoed uit de voor Gelderland zo belangrijke wederopbouwperiode.

Noten

- 1 Een van de eerste baanbrekende studies was de volgende publicatie: K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak: de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995).
- 2 Zie de website: www.racm.nl/content/xml__racm/top__100/top__100.xml.asp
- 3 Voor meer informatie over sociale woningbouw uit de wederopbouwperiode zie de volgende onderzoeksrapporten van het Gelders Genootschap: R.J.A. Crols en G.J.M. Derks, *Wederopbouw kern Gendt. Cultuurhistorische analyse en beleidaanbevelingen* (Arnhem 2005); R.J.A. Crols, *Redengevende beschrijvingen objecten en complexen wederopbouwperiode Gendt* (Arnhem 2006); R.J.A. Crols en G.J.M. Derks, *Gemeente Neder-Betuwe. De Hoofddakkers-Kloostereind te Opeusden. Cultuurhistorische Analyse en Waardebepaling* (Arnhem 2005); Idem, *Gemeente Neder-Betuwe. Cultuurhistorische Analyse en Waardebepaling vroeg-naoorlogse woningbouw Dodewaard* (Arnhem 2005); R.J.A. Crols en L. Meeuwssen, *Gemeente Rheden: Quickscan Architectuur & Stedenbouw Wederopbouw* (Arnhem 2007). R.J.A. Crols en W. Weykamp, *Gemeente Wijchen: Quickscan Architectuur & Stedenbouw Wederopbouw* (Arnhem 2007); G.J.M. Derks en R.J.A. Crols, *Gemeente Voorst: Beleidsuitgangspunten beschermd dorpsgezicht Wilp - sociale woningbouw, Nieuweweg - Dorpsstraat - Hofstraat* (Arnhem 2007).
- 4 J. Tellinga, *De grote verbouwing: verandering van naoorlogse woonwijken* (Rotterdam 2007).
- 5 Derks en Crols, *Gemeente Voorst: beschermd dorpsgezicht sociale woningbouw Wilp*, 5 en 9. Zie ook R.J.A. Crols, *Redengevende beschrijving Nieuweweg 1-13; Dorpsstraat 22* (Arnhem 2007).
- 6 Gemeentearchief Lingewaard, *Archief gemeente Gendt, 1.712 Wederopbouw nr. 80, 'Het wederopbouwplan 1948/1961 met tekeningen'*.
- 7 Deze beroemde publicatie werd in 1902 uitgeven onder de titel *Garden Cities of To-morrow* onder welke titel de ideeën van Ebenezer Howard de grootste bekendheid kregen.
- 8 F. Smit, *De droom van Howard. Het verleden en de toekomst van de tuindorpen* (Rijswijk 1991) 26.
- 9 Voor meer informatie over dit fascinerende tuindorp zie: M. Miller, *Hampstead Garden Suburb: Arts and Crafts Utopia?* (Phillimore 2006). De website: www.hgs.org.uk geeft in beeld een compleet overzicht alle gerealiseerde woningen.
- 10 Smit, *De droom van Howard*, 28-32.
- 11 G. Feenstra, *Tuinstiteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland* (Amsterdam 1920). Al eerder verscheen de publicatie van J. Bruinwold-Riedel, *Tuinstiteden* (Utrecht 1906).
- 12 M. Piek, K.J. Muller, *Sportcomplexen, buitenplaatsen en tuindorpen - gezondheid als leidraad in architectuur* (Rotterdam 2001) 8 en 58-97.
- 13 Zie het onderzoek van het Gelders Genootschap: G.J.M. Derks, *Beschrijving rijksbeschermd gezicht de Mussenberg* (Arnhem 1999).

ROGER CROLS

- 14 C.J.B.P. Frank en J.H.J. van Hest, *Gemeente Apeldoorn. Inventarisatie en waardenbepaling. Beschrijving beschermd stadsgezicht Metaalbuurt e.o.* (Nijmegen 1998) 8.
- 15 Zie o.a. het hoofdstuk over het Traditionalisme in Nederland in: R.K.M. Blijdenstijn en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940* (Utrecht/Antwerpen 1994) 111-116.
- 16 Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 242.
- 17 E. Doorn, 'De wederopbouw en de volkshuisvesting in Gelderland na de oorlog', in: C.B. Alsche, J.E. Bodden Hosang en J. Bos (red.), *Gelderland: Officiële propaganda-uitgave met medewerking van het Provinciaal Bestuur van Gelderland, VVV's en tal van andere autoriteiten en instanties* (Amsterdam 1954) 51-60.
- 18 Zie o.a. 'Standaardplattegronden van eengezins- of étagewoningen', *Bouw* (1946) 753-755.
- 19 'Volkshuisvesting ten plattelande. Congres en tentoonstelling in de Drentsche hoofdstad voor de drie noordelijke provinciën. Prijsvraag voor een arbeiderswoning ten plattelande', *Bouw* (1946) 125-136.
- 20 Geldersche Architecten Studiekring, *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland* (Arnhem 1946).
- 21 *Ibidem*, 2.
- 22 *Ibidem*, 4.
- 23 De gegevens over de wederopbouw van Gendt zijn ontleend aan: Crols en Derks, *Wederopbouw kern Gendt*.
- 24 De gegevens over de woningwetwoningen in Wilp zijn ontleend aan: Derks en Crols, *Gemeente Voorst: beschermd dorpsgezicht sociale woningbouw Wilp*.

